

társadalomelméleti kollégium

téma

kiss balázs: az esztelenség apálya és dagálya

kiss károly miklós: szexualitás és hatalom

dombos tamás: négy fal között

műhely

magyar zsuzsa: férfi vagyok, keresek nőt

horváth anna: ki? mikor? hol?

irodalom

kiss áron: megjegyzések rorty könyvéhez

fördulat

fordulat

a társadalomelméleti
kollégium szakmai
folyóirata

fordulat

fordulat

tek

FORDULAT

Társadalomelméleti Kollégium

FORDULAT 2000 Tavasz – Nyár
A BKÁE Társadalomelméleti Kollégiumának
szakmai folyóirata
Szerkesztő: Csillag Márton, Csorba Gergely
Fedőlapterv: Dombos Tamás
Felelős kiadó: Trautmann László
Készült a Műegyetemi Kiadó nyomdájában
80 példányban
Tansegédlet, kereskedelmi forgalomba nem hozható
ISSN 1585 0560

TARTALOMJEGYZÉK

TÉMA

Kiss Balázs:

AZ ESZTELENSÉG APÁLYA ÉS DAGÁLYA 4

Kiss Károly Miklós:

SZEXUALITÁS ÉS HATALOM..... 15

Dombos Tamás:

NÉGY FAL KÖZÖTT 28

MŰHELY

Magyar Zsuzsanna:

... FÉRFI VAGYOK, KERESSEK NŐT..... 45

Horváth Anna:

KI? MIKOR? HOL?..... 59

IRODALOM

Kiss Áron:

MEGJEGYZÉSEK RORTY KÖNYVÉHEZ..... 71

KRÓNIKA 85

TÉMA

Kiss Balázs:

Az esztelenség apálya és dagálya

Michel Foucault a vízről

Kezdjük a lehető legautentikusabban, egy idézettel:

„A nyugati képzeletvilágban az ész hosszú ideig a szárazföldre tartozott. Szilárd konokssággal verte vissza szigetként vagy földrészként a vizet: csak a homokját engedte át neki. Az esztelenség [déraison] viszont az idők kezdetétől nem is olyan sokkal ezelőttig akvatikus volt. Még pontosabban óceáni jellegű: végtelen, bizonytalan tér; mozgó alakzatok, melyek hamar eltűnnek, nem hagyva mást maguk után, mint keskeny vízsodort és némi tajtékot; viharok vagy monoton ütem; pálya nélküli utak.” (Foucault, 1963, 901-906. old.)

Az idézet megértéséhez jelezniük kell, hogy a benne szereplő *esztelenség*, franciául *déraison*, nem azonos azzal, amit manapság tébolynak, elmebetegségnek, örületnek stb. szokás érteni, és pedig nemcsak filológiailag nem. Foucault felfogása szerint Európában, egészen a XIX. század elejéig, vagyis a modern kor kezdetéig az esztelenség, a nem-ész szélesebb fogalom volt a tébolynál, míg a modernségben a viszonyuk megfordult; míg tehát korábban a *déraison* foglalta magába a tébolyt, addig most a téboly az esztelenséget. Ez röviden azt jelenti, hogy a XIX. századot megelőző klasszikus korban nemcsak az örülteket tekintették eszteleneknek, hanem mindazokat, akik nem tartották magukat a polgári ésszerűség, ésszerű életvezetés, rend mintáihoz, így többek között az iszákosokat, feslett életűeket, csavargókat, magatehetetlen aggokat, munkanélkülieket, istenkáromlókat is. A modernség ezzel szemben az esztelen viselkedés mögött mindig valamiféle lelki defektust, elmebetegséget sejt, s az ilyen magatartású embereket rövid úton a pszichológushoz illetve súlyosabb esetben a pszichiáterhez tanácsolja.

Jól látható az idézetbeli képből, hogy az észnek és az esztelenségnek a viszonya nem egyértelmű: éppúgy képzelhetjük azt, hogy az ész kiemelkedik az esztelenségből, mint

TÉMA

azt, hogy az esztelenség elmossa az észet. Nos, érdekes módon Foucault-nál különböző helyeken mindkét értelmezést megtalálni, ráadásul paradox módon, ugyanis akkor beszél a szigetként kiemelkedő észről, amikor a tébolyt akarja megvilágítani, s akkor az esztelenség embert elmosó dagályáról, amikor éppen az emberi tudás a témája.

Az alábbiakban Michel Foucault-nak és a víznek a viszonyát ebben a két vonatkozásban tárgyaljuk, vagyis először a nem-ész apályát mutatjuk be a téboly¹ problémája kapcsán, majd a dagály címszava alatt az ember halálának motívuma következik. Hogy azután a kettő között van-e további mélyebb összefüggés, annak eldöntését az olvasóra bízunk.

1. Apály

A Foucault-i életmű elejét a pszichológiáról és ezen belül is főképpen a tébolyról szóló írások alkotják. Durván ezer oldalnyi szöveget kellene tehát végigböngésznünk ahhoz, hogy felleljük a víz szó előfordulásait, kontextusait. Erre azonban bizonyos értelemben nincsen szükség, mert az írások között találunk egyet, amelyiknek éppen az a címe, hogy „A víz és a téboly”. Haladjunk egy darabig ennek a rövid tanulmánynak az ívén, hiszen ebből aztán igazán autentikus képet kaphatunk Foucault-nak és a víznek a kapcsolatáról.

A szöveg elejét fentebb már idéztük. A folytatásban, valószínűleg azért is, mert egy orvosi folyóirat számára készült az írás, a víznek kifejezetten a téboly gyógyításában játszott szerepéről van szó. Itt egy olyan, a mi számunkra alighanem paradoxiónak tűnő dologgal állunk szemben, hogy bár az esztelenséget akvatikusnak tekintették, mégis nagymértékben használtak vizet a téboly gyógyítására. E tekintetben jelentős azért a különbség a klasszikus kori és a modern elmegyógyászati vízhasználat között.

A klasszikus kor abból indul ki, hogy a tébolyt vagy az emberben lakozó szellemek túlhevülése és túlságosan gyors mozgása, vagy éppen ellenkezőleg, e szellemek

¹ Tudomással bírunk arról, hogy a magyar Foucault-fordítások irodalmában az *ôrület*, *ôrületség* szavakat használják arra, amit a francia *folie*-nak nevez, s magunk *téboly*-nak szeretünk fordítani. Választásunkat csak részben magyarázhatja a *téboly* szó nem képzett, tehát talán egyszerűbb volta, nagyjából ízlésünkre kell hivatkoznunk.

TÉMA

lehülése, mozgásuk túlságos lelassulása okozza. Az előbbi volna jellemző például a mániás betegre, az utóbbi mondjuk a melankólikusra, mai szóval depressziósra. Ennek megfelelően, minthogy a téboly ílymódon a szellemek mechanikájával áll összefüggésben, a vizet is mechanikusan látszott érdemesnek alkalmazni. A mániás beteget tanácsos volt például hirtelen hidegzuhannyal lepni meg, mert ez, a váratlanságánál fogva, megakasztja a szellemek gyors mozgását, amellet, hogy le is hűti őket. Természetesen a klasszikus korban is továbbéltek a víz eredendően tiszta és megtisztító voltával illetve hatásával kapcsolatos elképzelések is, hiszen az eső az égből érkezik, s így célszerűnek látszott hónapokon keresztül, napi hat órát vízben áztatni egy hisztériás beteget, mert a víz leoldotta a káros anyagokat a beteg idegrendszeréről, s ezek vagy közvetlenül a vízben oldódtak fel, vagy a vizelettel, széklettel, hányadékkal távoztak el tőle.

A XIX. század is felhasználta a vizet a gyógyításban, de immár büntető eszközként. Míg korábban a víz hőmérséklete attól függött, hogy milyen volt a téboly természete, addig a hidroterápia eszköze mostantól mindig a zuhany, jobbára a hidegzuhany, de olykor felváltva a hideg és a forró, s olyankor alkalmazzák, amikor a beteg nem megfelelő módon viselkedik. A modern korra ugyanis a téboly kifejezetten morális kérdéssé vált. Egyfelől mindannyiunkba beköltözött a téboly, tehát, szemben a klasszikus korral, amikor csak némelyek voltak esztelenek, most senki sem mentes a tébolytól, ám mindenkinek kezelni kell tudnia a maga esztelen hajlamait, s csak aki erre nem képes, az válik a pszichiátria kliensévé. S hogy az illető meggyógyult-e, az abból látszik, hogy képes-e normálisan élni az életét, képes-e a mindennapokban megküzdeni a maga tébolyult késztetéseivel. A hidroterápiának tehát négy funkciója lesz. Egyrészt fájdalmat kell okoznia, hogy működésbe hozza a beteg érzékeit, melyek a fantazmagóriák helyett így már a realitást mutatják majd neki. Másrészt megalázónak kell lennie, vagyis rá kell ébresztenie a beteget arra, hogy méltatlan élethelyzetben van. Harmadrészt erősza-kosnak, hogy megakassza a beteg örült beszédjét. Végül, ahogy már jeleztük, büntető funkciót is betölt, de úgy, hogy a beteg pontosan tudja, hogy a zuhanyt a nem megfelelő viselkedéséért kapja, s hogy csak addig kapja, amíg az orvos elégedett nem lesz a magatartásával. Mindegyik funkció arra szolgál, hogy a beteget ráébressze a realitásra, mely elől hajlamos elmenekülni, s ezen belül rá kell ébrednie a saját tébolyult voltára

TÉMA

is, saját magát mint örültet kell identifikálnia. A pszichoanalízis beköszöntével azután a téboly elveszíti kapcsolatát a vízzel, s manapság már, mondja szerzőnk, a téboly modelljét inkább a kábítószeres állapot², mint a részegség, az „elázottság” nyújtja.

Egy későbbi írásában (Foucault, 1974) még azt is hozzáteszi ehhez, hogy a pszichofarmakológia eredményei következtében az elmeegógyintézetek ma már leginkább langyos akváriumokra emlékeztetnek. Újra egy vízközeli kép a tébolyt illetően, ám ez már közelebb visz bennünket az esztelenség kérdéséhez. Ez a tanulmány ugyanis arról szól, hogy ma már, tehát a hetvenes évek elején, a transzgresszióknak, vagyis például a társadalmi korlátok áthágásának az élményét nem a téboly mutatja fel, hanem a szép-irodalom. Ennek a tételnek az egyik igazolása az akvárium-hasonlat. Az akvárium lakói természetesen az örültek, csak hogy a halak, mint tudjuk, némák, s ha az örültek immár halak módjára tátogva mozognak föl s alá az elmeegógyintézet terében, akkor megfosztattak a téboly egyik legtipikusabb jellegzetességétől, az üvöltéstől, a bolond beszédétől. Olyan világban élünk tehát, amely már az elmeegógyintézetekben sem tűri meg az ordítást, mely már onnét is kitiltotta a hangzó értelmetlenséget, minden olyan jelet, mely az észen kívüli világ létezésére utalhatna. Merthogy hosszú ideig ez az üvöltés, ez az értelmetlenség nem csökkent értékűségnek minősült az európai gondolkodásban, hanem valami olyannak, ami egy másik világról hoz hírt, vagy legalábbis jelzi e másik, az ész világán túli világ létezését. A modern kor azonban, azzal, hogy az esztelenséget a tébolyra egyszerűsítette, ezt pedig betegséggé minősítette át, végképp felszámolta bármiféle túlvilág tapasztalatát.

Hogy mi volna ez a túlvilág, azt például az első nagy műből, a *Folie et déraison*-ból (Foucault, 1961)³ tudhatjuk meg. S hogy az is kiderüljön, hogy nem csupán nagy kitérőre szánjuk el ezzel magunkat, hanem szorosán tárgyunknál, Foucault-nak és a víznek a viszonyánál maradunk, lássuk a következő idézetet, most már a *Téboly-könyvből*:

² Érdekes itt figyelembe vennünk, hogy Foucault a hetvenes évek elején írja mindezt; mára a kábítószerfogyasztásban a nyugtatók helyett (maga Foucault is az ópiumot említi példaként) az élnkítők játsszák a főszerepet.

³ A továbbiakban: *Téboly-könyv*.

TÉMA

„Milyen helye lehet az események sodrában a téboly létezésének? Milyen a vízbarázdája? Kétségkívül nagyon keskeny; néhány apró hullám, mely senkit nem nyugtalanít és nem változtatja meg a történelem eszes nyugalalmát... nem több, mint elsüllyedt idő, szegényes feltételezése egy olyan átkelésnek, melyet a jövő elutasít, az események sodrában valami, ami óhatatlanul kevesebb, mint a történelem”. (Foucault, 1961, V. old.)

A téboly e szövegrészben a történelemmel kerül kapcsolatba, mégpedig oly módon, ahogyan magunk is modern fejjel gondolkoznánk róla: mit számít a történelem szempontjából a téboly, az örült beszéd; a történelem éppen nem erről szól. Aminthogy mit számít az az „átkelés”, melyről a téboly létezése ad számot. Márpedig Foucault a gondolatmenetet a következőképpen folytatja:

„A történelmi idő, eredeti megformulázásától kezdve, csendet kényszerít valamire, amit többé nem tudunk másképpen felfogni, mint űrt, hiábavalóságot, semmit. A történelem csak a történelem hiánya alapján lehetséges, a mormolások ama széles térségének a közegében, melyet a csend titkon mint saját hivatását és igazságát szemlél E homályos régió kettős: egyrészt tiszta eredet, minthogy ez az, amiből a történelem nyelve megszületik, nagy zűrzavar közepette apránként hódítva el szintaxisának formáit és szókinccsének konzisztenciáját – és másrészt végső maradvány, a szavak steril vízpartja, bejárt és rögtön el is feledett fövény, mely csak mintául vett alakzatok üreges lenyomatát őrzi passzívan.” (Foucault, 1961, V-VI. old.)

A történelem tehát a mi számunkra az ésszel és csak az ésszel tart rokonságot, nem tárgya az esztelenség. Pedig a történelem eredete valamiképpen feltételezi a történelem hiányát. Az „eszes” történelem az esztelenség széles térségéből, tengeréből emelkedik ki mint valamiféle sziget, egy olyan közegből, melyről azután gyorsan elfeledkezik, mintha sosem is lett volna. Holott a nem-ész nemcsak az eredetnél van jelen, hanem „állandóan megújul, ott húzódik a maga megkerülhetetlen ürességében a történelem egésze mentén: a történelem előttől kezdve, hiszen ott van már az eredeti döntésben, és a történelemet követően, hiszen ő fog diadalmaskodni a történelem utolsó szavában” (Foucault, 1961, VI. old.).

TÉMA

A megfogalmazások kellően obskurusak ahhoz, hogy sokféle interpretációjuk lehessen. Próbálkozzunk meg eggyel, mely a fentebb idézett Sziget – Óceán allegóriára illetve a *Téboly-könyv*ben olvashatókra támaszkodik.

Az egyik nagy kérdés az lehet, hogy vajon létezik-e, s ha igen, miféle léttel bír az esztelenség óceánja, melyből az ész is, a történelem is szárazföldrként kiemelkedik. Vajon valamiféle originális tapasztalat volna ez, melyet, mint a létet, már évszázadok óta feledjük, olyannyira, hogy már azt is elfelejtettük, hogy elfelejtettük? Vajon esetleg a Nietzsche-i dionüszoszi elemmel volna ez azonos?

Bár Foucault a diszkontinuitások bajnokaként híresült el, ehelyütt mégis egy történelmi korokon átívelő kontinuitással van dolgunk. Mégpedig a felosztás kontinuitásával. A könyv első fejezete⁴, mely az ész és téboly éles szembe állítását megelőző időszakról, az európai középkorról és főként a reneszánszról beszél, abból indul ki, hogy az európai civilizációt már nagyon régóta jellemzi egy kizáró szerkezet, melynek csak a XVII. századtól kezdve válik részévé a téboly. A középkori ember is valamiféle szigeten élte életét, a település, ahol lakott mintegy szigetként emelkedett ki azon térségek közegéből, melyeket a gonosz látogatott. Csakhogy akkoriban a gonosznak a leprás hordozta evilági jeleit. Amikor azonban különféle okok következtében a lepra eltűnt a nyugati világból, ezek a térségek⁵ mintegy kiürültek, s várták a gonosz új megtestesülését. Egy darabig a vérbaj aspirált a lepra által elhagyott spirituális szerepre, de igazán stabilan csak a téboly foglalta el ezt a helyet a XVII. században. Korábban tehát a lepra volt az, ami az emberek némelyikén kézzelfoghatóan jelezte egy másvilág létezését, most a téboly látta el ezt a funkciót.

Mármost úgy tűnik, Foucault szerint ez a kizáró szerkezet nem csupán egy a sokféle spirituális struktúra között, hanem alapvető meghatározója az európai kultúrának. Még a könyv előszavában jelzi, hogy nem az ész és a téboly elválasztása az egyetlen olyan élmény, mely mintegy megvonja az európai civilizáció pozitívitásának a határát, a hasonló szerepet játszó felosztások közül megemlíti az álmot, a Kelet és a szexualitás

⁴ Magyarul, lerövidítve: "Stultifera navis" *Nagyvilág* 1990/9

⁵ A francia szöveg itt, talán nem véletlenül, a vízpartot is jelentő *plage* szót használja.

TÉMA

problémáját is. Ezek azok az élmények, melyek az európai kultúra határát adják, de oly módon, hogy az európaiság egyfelől elutasítja őket, mint olyanokat, amik ő nem, másfelől viszont titokban folyvást faggatja is őket a saját eredetéről, lényegéről, igazságáról. Valószínűleg nem szükséges hosszan bizonygatnunk, hogy ez mennyire így van. Elég ha arra gondolunk, amilyen szerepet az álomfejtés Freudnál, de már ő előtte is betölt, amilyen szerepet a Kelet akár manapság is játszik az igazi, tehát nem pusztán racionális ember megismerésében, amilyen szerepet a szexualitás megintcsak a pszichoanalízisben, de általában is az európai illetve nyugati kultúrában kénytelen felvállalni.

Foucault fontos gondolata mindezek kapcsán nem csak az, hogy az európai kultúra önmagát valami mással szemben határozza meg, hanem az is, hogy ez önteremtő gesztus is egyben. Magyarán nem úgy van, hogy előbb volna az ész, mely azután keresi a maga ellentétét, mellyel szemben meghatározhatná önmagát, a dolgoknak ez a sorrendje már az ész megszilárdult főségével jellemezhető állapot önképe. A *Tébolynakönyv* célja éppen az, hogy fellelje azt a pillanatot, amikor az európai kultúra még nem úgy határozza meg önmagát mint ész az esztelenséggel szemben, mint az ész szigetét az esztelenség óceánjában, azt a pillanatot, amikor tehát az ész még másképpen leledzik a világban, mint az eme meghatározás, eme felosztás gesztusának megtételét követően. Az ész, úgy, ahogyan ma ismerjük, ebben a felosztásban jön létre valamikor a XVII. század közepe táján, abban a gesztusban, ahogyan bezárja ellenlábását, az esztelenséget kezdetben zárt házakba, majd, immár a modern korban, a lélek eldugott zugaiba. Következésképpen amit elfelejtett az európai kultúra, az nem a tébolynak, az esztelenségnek valamiféle autentikus tapasztalata, hanem az észnek is egy olyan állapota, melyben nem rendelkezik főséggel, nincsen is ilyen ambíciója, s nincsen ilyen szerepre szánva sem. Innen nézve azok a kutakodások, melyek a lét után vagy a dionüszoszi elem után folynak, ennek a valahai, ugyanakkor minden nap végbemenő felosztásnak, kizárásnak, elválasztásnak a talaján jönnek létre.

TÉMA

2. Dagály

Egészen a hatalomelmélet kidolgozásáig Michel Foucault leghíresebb, vagy inkább leghírhedtebb tétele az ember halála volt, hogy ugyanis a *Les mots et les choses* című könyvének a végén megjövendölte az ember halálát, eltűnését. Jellegzetes módon ez a jövendölés különféle vízmetaforák közepette hangzik el a műben. Lássuk az egyiket:

„Így aztán az utolsó ember egyszerre idősebb is és fiatalabb is Isten halálánál; mint-hogy megölte Istent, ezért neki kell felelnie a saját végeességéért; ám minthogy Isten halála az, amiben beszél, amiben gondolkodik és létezik, gyilkossága is halálra van szánva; új istenek, mégpedig ugyanazok, korbácsolják már a jövő Óceánját; az ember el fog tűnni. Nietzsche gondolata nem is annyira Isten halálát, mint inkább – eme halál vízbarázdájában és e halállal mélységes korrelációban – Isten gyilkosának a végét hirdeti; az ember arcának szétesését a nevetésben és a maszkok visszatérését; az idő mélységbeli áramlásának szétfoslását, mely áramlás által érezte vitetni magát és melynek nyomását gyanította a dolgok létében; az Ugyanaz Visszatértének és az ember diszperziójának az azonosságát.” (Foucault, 1966, 396-397. old.)

Az idézet túlságosan gazdag ahhoz, hogy összes utalását felfejthessük ehelyütt, ezért csak néhány összetevőjére korlátozódunk.

Természetesen a szöveg érthetetlen anélkül, hogy tudnánk, milyen gondolatmenet vitte el a szerzőt hozzá, miről szól a könyv. Nos, alcíme szerint a *Szavak és a dolgok* az európai humántudományok ötszázéves történetét tárja az olvasó elé, de nem akármilyen módon. Foucault az ötszáz évet illetően két elválasztó vonalat húz meg, az első a reneszánszt választja el a klasszikus kori tudástól, a másik ez utóbbit a moderntől. Anélkül, hogy részletesen vázolnánk az egyes korszakok tudásszerveződésének mi-kéntjéről írottakat, s avégett, hogy mielőbb eljussunk az idézet értelmezhetőségéhez, foglalkozzunk csak a klasszikus kor és a modern közötti különbséggel.

Foucault annyiban nem állít újat, hogy e kétszáz év előtti váltásban szerinte is Kant az egyik emblematikus figura. Kantnál figyelhető meg az a fordulat, mely lemond az emberi tudás Istenhez köthetőségéről és megkísérli a megismerést az emberi végeesség alapján értelmezni. A klasszikus kor valahogyan úgy gondolta, hogy az ember véges

TÉMA

lény ugyan, hiszen meghal, az érzékei korlátozottak, stb., ám intellektusa Istenével rokon, tudniillik képes a dolgokat az örökkévalóság szemszögéből szemlélni. Foucault nagy vívmánya a könyvnek a klasszikus korról szóló részében az, hogy bemutatja, mindez hogyan is nézett ki a maga tudományos valóságában, milyen módon is gondoltak végleges és abszolút tudásra szert tenni a különféle szaktudósok, például a korabeli természettudományi, gazdaságtudományi és nyelvtudományi kutatók.

Mármost a filozófia kanti fordulatához hasonlóan ezekben a szaktudományokban is tettenérhető az antropologizmus születése. Mit jelent ez a nóvum? Kant, mint tudjuk, nem veszteségként, tudniillik az igaz ismeret lehetőségének az elvesztéseként értékeli azt a tényt, hogy a megismerés immár a minden tekintetben véges ember tette, azt mondja ugyanis, hogy bár ismereteink szükségképpen ahhoz igazodnak, ahogyan véges lényekként egyáltalán képesek vagyunk a megismerésre, ám éppen ezáltal válnak az ismeretek a *mi* ismereteinkké, az általunk megismert világ a *mi* világunkká. Az emberi végesség tehát nemhogy súlyosan korlátozná a megismerést, inkább megteremti annak lehetőségfeltételeit. Ezt nevezi Foucault a végesség analitikájának, és azt állítja, hogy minden modernkori humántudomány részt vesz ebben az analitikában, vagyis minden tudomány amellet, hogy az embert mint véges vizsgálati tárgyat elemzi, ugyanakkor mint megismerő szubjektumot, tehát mint a megismerés feltételét sem hagyhatja figyelmen kívül. Jól látható, hogy a megismerés tekintetében, a tudásszerzés vonatkozásában, márpedig a könyv témája nem más, mint ez, a klasszikus kor Istenét felváltotta az ember. Ennek azonban megvannak a maga súlyos következményei. Foucault ugyanis, végigvéve a XIX-XX. század filozófiai és humántudományi próbálkozásait, arra a következtetésre jut, hogy a végesség analitikáját sosem sikerült maradéktalanul végigvinni. Magyarán: bár a modernség nagy vágya a tudásnak a klasszikus korhoz hasonló egységes alapra helyezése, mégpedig az (isteni) abszolútum helyett az emberi végességre alapozás révén, ezt a feladatot nem képes megoldani, miközben lemondani sem tud róla. Ugyanakkor ennek az erőfeszítésnek a közepette a humántudományok között születnek olyan (ellen)tudományok, mégpedig az etnológia és a pszichoanalízis valamint egy kialakulóban levő nyelvészet, melyek az emberi végesség kutatása során szinte már túllépnek az emberen.

TÉMA

Az előbbiek okán mondhatja azt Foucault, hogy az utolsó embernek, minthogy megölte Istent, sajátmagának kell felelnie saját végességéért. További következtetése azonban az, hogy Isten megölésével voltaképpen felszámolódott a klasszikus kori végleges, isteni tudás lehetősége is, vagyis az ember – erre irányuló ambíciója ellenére – nem töltheti be Isten helyét a tudásszerveződésben. Eszerint Isten megölésének gesztusa maga is halálra van szánva. Ami pedig a Nietzsche-értelmezést illeti, Foucault a visszajáról olvassa az „Isten halott” tételt, mégpedig valahogy olyképpen, hogy együtt a többi jólismert nietzschei motívummal, tehát az örök visszatéréssel, a nevetéssel stb., ez a bejelentés már az isteni szerep halálát is, vagyis Isten gyilkosának a halálát is hirdeti. Az Óceánt korbácsoló isteneket illetően pedig, akik egyszerre újak és ugyanazok, minden bizonnyal Hölderlin görög isteneire kell gondolnunk (lásd: Kocziszky, 1974, 20-21. old.) vagy legalábbis arra a mormoló széles térségre, melyből az ész, a történelem ered, mely folytonosan körülveszi, s amelyiké az utolsó szó majdan a történelem végén. Talán már meg sem lepődünk, hogy a könyv végét újracsak a tengervíz mossa:

„Ha ezek az [episztemológiai] elrendeződések, ugyanúgy, ahogyan felbukkantak, eltűnnek, ha valamilyen esemény következtében, melynek legfeljebb a lehetőségét érzékeljük, de amelynek ez idő szerint nem ismerjük sem a formáját, sem az ígérését, ezek összeomlanak, ahogyan az a XVIII. század fordulóján történt a klasszikus gondolkodással, – akkor tényleg lefogadhatjuk, hogy az ember eltűnik, mint egy homokarc a tenger határán.”
(Foucault, 1966, 398. old.)

Talán nem fölösleges még egyszer hangsúlyoznunk, hogy az ember halála pusztán az emberi ész főségének, az embernek mint különleges episztemológiai régióknak az eltűnését jelenti, amiképpen az esztelenség dagálya az ész rovására nem valamiféle totális megtébolyodással, általános degenerálódással fenyeget, hanem egy olyan korszak lehetőségét veti föl, melyben az ész és a nem-ész, a *raison* és a fenti értelemben vett *déraison* egymás mellett és nem egymásnak alávetetten létezhetik.

TÉMA

Irodalomjegyzék

Foucault, Michel (1961): *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*. Librairie Plon, Párizs.

Foucault, Michel (1963): „L'eau et la folie” *Médecine et Hygiène*, 21e année, n° 613

Foucault, Michel (1966): *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines* Gallimard, Párizs.

Foucault, Michel (1972): *Histoire de la folie à l'âge classique*. Gallimard, Párizs. Magyarul: "Az örület, a mű hiánya" Új Írás, 1991. 11.

Kocziszký Éva (1974): *Hölderlin. Költészet a sötét Nap fényénél*. Századvég Kiadó, Budapest.

TÉMA

Kiss Károly Miklós:

Szexualitás és hatalom

„Az esernyő és a varrógép találkozása a boncasztalon”¹

1. Folyosó²

A kezdet.

Az a *vágy* motoszkál bennem is, amivel Foucault felüti *A diskurzus rendjét*. Nem elkezdeni, csak szembetalálkozni egy diskurzus labirintusában az olvasóval, egy olyan labirintusban, amelybe bizonyos szövegek olvasása csúsztatott, egy olyan diskurzusban, amelyből kitörölhetetlen bizonyos szövegek mormogása a háttérben. E szövegek mentén találkozni, elcsúszni egymás mellett, meghökkenve összeütközni. Elkerülni a beavatás kényelmetlen és az autoritás játékát automatikusan működtető szituációját.

„Észrevétlen szerettem volna belopakodni mai előadásomba, valamint azokba az előadásaimba is, amelyeket talán hosszú évek során fogok itt tartani. Nem felszólalni akartam, inkább azt szerettem volna, hogy beburkoljon a szó, és magával ragadjon, túl minden lehetséges kezdésen. Szerettem volna azt észlelni, hogy amikor megszólalok, már réges-rég megelőzött egy névtelen hang: így csak tovább kellett volna fűznöm a mondatot, folytatnom, anélkül, hogy észrevennék, befészkelném magam réseibe, mintha csak egy pillanatra elhallgatva jelt adna. Nem volna kezdet tehát, nem tőlem származna a beszéd, csupán véletlen eleme volnék, apró hézag, az elnémulás lehetséges tere.”
(Foucault, 1991, 868.old).

¹ A cím egyértelműen kijelöli e szöveg terepét: egyfajta gondolati labirintus, hangos mormogás Michel Foucault: *A szexualitás története* című könyve mentén. Természetesen nem kerülhető el (elsősorban a foucault-i hatalom felfogás kapcsán), hogy ne érintsem más műveit. A szöveg ívét a lábjegyzeteléssel éppúgy mint a különböző irányokból való újból és újbóli nekirugaszkodásokkal próbálom megtörni. Egyúttal fel is hívnám az olvasó figyelmét e lábjegyzetekre, ahová olykor lényegi állítások szorultak ki, kicsit megtörve a központi és marginális szokásos rendjét.

² Itt szeretnék köszönetet mondani Kiss Baláznak, aki (írásaival éppúgy mint személyesen) tévelygéseimben sokat segített, folyamatosan elbizonytalanítva és újabb útvesztőkbe vezérelve; és külön megköszönni e labirintus metaforát.

TÉMA

Foucault ellenáll a szisztematikus feltárás és ismertetés szándékának. Olvashatjuk, gondolkodhatunk és beszélhetünk róla különböző nézőpontokból, de a különféle szemlélődések nem fognak egységes keretbe simulni. Természetesen átrostálhatjuk műveit saját elméleti és világnézeti keretünk rácsán, sémáinkban elrendezve, magunk számára fogyaszthatóvá téve; hiszen folyamatosan szaporodnak az egymás mellett gyakran elbeszélő Foucault-interpretációk.

Mást kísérlek meg. Megpróbálok kicsúszni a tudományos értekezés elvárt sémáinak szorításából. Nem érdekel e szándék sikerességének lehetősége (vagy lehetetlensége). Barangolni *vágyok*. Az állandó újrakezdésből megszöni a magam labirintusát. Wittgensteint parafrázálva: Foucault "útvesztő, utak labirintusa. Jössz az egyik oldalról és kiismered magad; másfelől jössz ugyanoda, és nem ismered többé ki magad." (Wittgenstein, 1998, 125.old. [203.§]).

Foucault gondolkodásunk (kultúránk?, nyelvünk?) határmezsgyéit vizsgálja, e határok által körbetapogatva az egyént meghatározó mechanizmusokat. Nem gondolkodásunk hagyományos sémái által meghatározott tartalomból, központi magból kiindulva, melyek finom fátylat terítve szét homályossá teszik, elmossák a horizontot, hanem a határok állandó áthágásának játékból merítve. Azt vizsgálva, hogy különböző szituációkban milyen határokat húzunk, ki húz határokat, milyen szemszögből, milyen pozícióból, egyszóval a határok kialakításának folyamatait, a határhúzás(ok) ökonómiáját. Ennek lenyomata Foucault műveinek³ témaválasztása: a téboly, a betegség-egészség, a büntetés, a szexualitás, illetve azok a képzetek, fogalmi keretek, amik az ezekkel kapcsolatos gondolkodást meghatározzák és működtetik; kultúránk olyan mezsgyéi, amik sokkal inkább meghatározó jegyei, mint a hagyományosan lényegi magvaként tálalt jellemzők. De a szexualitás terepén belül is ez szervezi Foucault vizsgálódását. Azokat a határokat kifeszítő korlátozásokat veszi szemügyre, amelyek behatárolnak, osztályoznak, besorolnak; a szexualitás megengedett vagy tiltott, normális vagy abnormális,

³ Nem kívánok kitérni arra, hogy a *szerező* és a *mű* (társadalomtudományi gondolkodásban éppúgy mint az irodalomkritikában) bevett fogalmi mennyiben használhatók Foucault esetében (utalnék Foucault e problémakörrel kapcsolatos fejtegetésére: *Foucault: Mi a szerző* (1981), illetve *A diskurzus rendje* 874-875.o. (1991)). Több

TÉMA

női vagy férfi, felnőtt vagy gyermek formáit,⁴ illetve e korlátozások működésének lehetőségfeltételeit.

2.Folyosó

Elindulhatunk *A szexualitás története* mondandójának szokásos félreértéséből.

Foucault a szexualitásról alkotott hagyományos történettel szembehelyezkedve gyökeresen más folyamatokat vetít elénk, és épp e szembehelyezkedést értheti félre a felszínes olvasó,⁵ a represszió egyszerű tagadásaként értelmezve a foucault-i megközelítést.

A hagyományos történet a hatalom, tudás, szexualitás közti kapcsolat középpontjába a repressziót emeli. E szerint a 17. századig a szexualitás szabadon burjánzott, mígnem a viktoriánus polgárság korszaka kialakította azokat a tiltó és kirekesztő mechanizmusokat, amellyel a szexualitást láncra verték, s beléfojtva a szót semlegesítették titkait.

„A szexualitás gondosan bezárkózik, az otthon falai közé szorul. Kisajátítja a családot; kizárólag a nemzés funkciójára korlátozódik. Körülötte néma csönd. Ettől fogva az utódokat nemző házaspár a szabály. A házaspár a modell, a norma, az igazság letéteményese, és csakis a házaspárnak van joga, hogy beszéljen a titokról. Mind a társadalmi térben, mind otthon, a négy fal között, egyetlen elismert, hasznos, hajtó és termékeny színhelye van csak a szexualitásnak: a szülők hálószobája. Minden, ami ezen kívül van, ködbe vész.” (Foucault, 1996, 7.old.)

Ennek lenne folytatása a modern kor felszabadító küzdelme, "a szexualitás is felkerül a jövőendő célkitűzéseinek listájára" (Foucault, 1996, 10. old.). E felszabadító küzdelem a tudomány berkeiből (orvostudomány, pszichológia, pszichoanalízis) indítva támadását az elnyomó nyelv és társadalmi gyakorlatok ellen, a politika színterébe

elemzés született már arról, hogy Foucault mennyire felel meg e kategóriák elvárt homogenitásának, kontinuitásának, akár a hatalomról, akár az intézmények szerepéről vallott felfogásának változására gondolunk.

⁴ „At that time I had it in mind to write two parallel histories:..., a history of how various forms of circumscription were brought into effect within the field of sexuality (forms of sexuality that are permitted or forbidden, normal or abnormal, male or female, adult or child)” M. Foucault 1980. 184.o.

⁵ Amit csak erősít az Atlantisz kiadás hátoldalán olvasható ismertető fülszöveg. A könyvből kiragadott idézet a kontextus hiányában teljesen félrevezető.

TÉMA

emelte a kérdést. A küzdelem tétje az emberi szabadság és kiteljesedés, az ember igazságának kimondása lett.

„Azért beszélünk annyit a represszióról, mert csak így kapcsolhatjuk össze tapintatosan azt, amit - mert félünk a nevetségességtől, és keserűséggel tölt el bennünket a történelem - másként dehogyan mernénk egymás mellé helyezni: nevezetesen a forradalmat meg a boldogságot; vagyis a forradalmat meg egy másik, szebb, fiatalabb testet; a forradalmat meg a gyönyört. Szembefordulni a hatalommal, kimondani az igazságot, sok-sok élvezetet ígérni; összekapcsolni a megvilágosodást, a felszabadulást és a megsokszorozódó élvezetet, olyan diskurzust találni, amely egyszerre fejezi ki a tudásvágyat, a törvény megváltoztatásának a vágyát és a reményt, hogy egyszer mégiscsak eljutunk a gyönyörök kertjébe - íme, alighanem ez az oka annak, hogy megátalkodottan csakis a represszióra hivatkozva akarunk beszélni a szexualitásról.”⁶ (Foucault, 1996, 10. old.)

A fenti idézet hangsúlyából is kitetszik, hogy Foucault a represszió hipotézisét megkerülve más történetet tár elénk. Ez azonban nem egyszerűen az elnyomás tagadását jelenti, hanem a tiltás, elnyomás, kirekesztés mechanizmusai mögött húzódó, azokat működtető átfogó "stratégia" vizsgálatát. Foucault felhívja a figyelmünket arra, hogy a represszió hipotézise szerint - a 17. században kiépülő "elnyomó mechanizmussal" párhuzamosan hihetetlen diskurzív robbanásnak lehetünk tanúi, a szexualitással kapcsolatos beszédek rohamos szaporodásának. A 18. és 19. század folyamán a szexualitással foglalkozó diskurzusok szaporodását serkentő több gócpont is kialakult. Ilyen a gyermeki szexualitás, a körötte kialakult intézményekkel, melyek közül talán a legszembetűnőbb a pedagógia, és megfigyelő-hálózattal, melynek elemei az orvos, a pedagógus, a szülő és később a pszichiáter. Másik gócpont az orvostudomány, mely az idegbetegségek vizsgálatán keresztül lép be a szexualitás szavakba öntésének nagy folyamatába. De ilyen gócpont a pszichiátria a perverziók vizsgálatával és leírásával, vagy az igazságszolgáltatás, amely a "természetellenes bűnök" homogén "dobozá" helyett a büntethető eltévelyedések cizellált rendszerét dolgozza ki.

⁶ Ne feledjük, hogy Foucault a '70-es évek elején-közepén írta ezt a könyvet, amikor '68 szexuális forradalma friss élmény volt.

TÉMA

„Mindez lehetővé tette, hogy a hatalmi formák intenzitásának fokozása összekapcsolódjék a diskurzusok megszorodásával.” (Foucault, 1996, 33. old.)

Tehát nem az a fontos, hogy tiltják-e vagy sem a szexualitást, hogy adott szituációban milyen aktuális határok mentén rendeződnek a szabad és tilos terei, hogy sterilizáljuk-e ennek mentén a nyelvet; hanem az, hogy a szexualitásról a nyilvánosság különböző fórumain folyamatosan beszélnek. Azt kell vizsgálni, hogy kik, mikor, hol, milyen szempontból beszélnek a szexualitásról, hogy milyen mechanizmusok és intézmények kényszerítenek bennünket arra, hogy a szexualitásról beszéljünk, titkunkat, lényegünket kutatva vizsgálat alá vonjuk, nemiségünkkel kapcsolatban mindent szavakba foglaljunk; vagyis a szexualitás diskurzussá való alakításának a folyamatát kell vizsgálnunk. A diskurzussá alakítás folyamatában az elnyomó, tiltó mechanizmusok csak "alkatrészek", helyi, pillanatnyi taktikák elemei.

„A történelmi véletlen sokkal inkább a "viktoriánus puritanizmus" szemérmessége; ez a szemérmesség, mindenestre, váratlan bonyodalom, kifinomult túlzás, taktikai fordulat a szexualitás szavakba foglalásának nagy folyamatában.” (Foucault, 1996, 24 .old.)

Egy újszerű hatalomfelfogás rajzolódik ki és e hatalomfelfogás alapján újfajta, igen intenzív és hatékony hatalmi mechanizmusok sejlenek fel a represszió hipotézisének takaró fátyla mögül. Ez lehetővé teszi, hogy azt vizsgálhassuk, hogy a hatalom milyen mechanizmusok segítségével és milyen csatornákon jut el a test legapróbb részletéig, a magatartásformák legjelentéktelenebb elemeihez.

3. Folyosó

Kezdjük talán *A szexualitás története* alcímének⁷ magyar fordításával. Az Atlantisz kiadás alcíme: *A tudás akarása*.⁸ Ez a fordítás és az eredeti alcím lehetlenyi eltérése teret

⁷ Ehhez tudni kell, hogy Foucault egy hat kötetből álló művet akart írni *A szexualitás története* címmel. Az egyes könyvek különböző alcímekkel jelentek meg. Halála előtt azonban csak négy kötet készült el a hatból. A vizsgálódás irányát, terepét vázolta fel az első kötetben, ami magyarul is megjelent (az eredeti kiadás 1976-ban jelent meg). E kötet alcíméről van szó.

TÉMA

adhat az értelmezés játékanak, a mű egyik lényeges állítása sejlik fel ez apró hézagban. Az eredeti alcím: *La volonté de savoir*⁹, amit helyesebb volna a kevésbé esztétikus, de tartalmilag megfelelőbb *Tudniakarásnak*¹⁰ fordítani. Mi az a lényegi különbség, amiért e fejtegetésbe kezdtem? *A tudás akarása* inkább az eredményre utal, vagyis a megfelelő technikákkal megszerezhető tudás birtoklásának a vágyát sugallja. Ez nem lenne különösebben eredeti gondolat, hiszen a hagyományos hatalomfelfogás épp erre épül, a tudás birtoklása és kisajátítása a hatalom forrása. Ezzel szemben a *tudniakarás* egyfajta folyamatot hangsúlyoz. Ez az a folyamat, ami megteremtette az embert, mint "nagy titokgyárat", ami arra kényszerít, hogy magunkat állandóan kutassuk és meghatározzuk, létrehozta a psziché roppant technológiáját¹¹. *A tudniakarás* azokra a kényszerekre utal, amelyek az önmagunkról megfogalmazható tudás vágyát mozgatják. Ez a vágy nem a végeredményre kíváncsi, hanem állandó nekirugaszkodásra készítet, hogy megfogalmazzuk titkainkat, szavakba öntsük legbensőbb gondolatainkat és vágyainkat. Újra és újra elemezzük, rendszerezzük és besoroljuk magunkat. Mércéket állítunk (állít elénk) és folyton résen léve figyeljük az eltéréseket. A törekvés a fontos, állandóan csak magunk megfogalmazásának folyamatában vagyunk. E folyamat egyik legfontosabb terepe a szexualitás.

„Vagyis a modern társadalmakat nem az jellemzi, hogy valamilyen módon homályban akarják tartani a szexualitást, hanem az, hogy szakadatlanul beszélni kénytelenek róla, úgy tálalva a dolgot, mintha titok volna, mintha maga volna a titok.” (Foucault, 1996, 38. old.)

⁸ A kötetet Ádám Péter fordította. Az itt következő apró kritikai megjegyzésem ellenére is minden tisztelemmel e heroikus vállalkozásé.

⁹ A bevett angol fordítás például hüen követi az eredeti alcím jelentését (már amennyire fordítástól ez elvárható): *The will to know*.

¹⁰ Ezt a fordítást használja írásaiban Kiss Balázs, és *A diskurzus rendje* fordításában Török Gábor is.

¹¹ "There came into being a vast technology of the psyche, which become a characteristic feature of the nineteenth and twentieth centuries; it at once turned sex into the reality hidden behind rational consciousness and the sense to be decoded from madness..." M Foucault 1980. 185.old.

TÉMA

A *tudniakarás* "beszédkényszere" mozgatja a szexualitásról szóló diskurzusok rohamos szaporodását a 18. század óta. Ez egyben a hatalom térhódítását is jelenti: a diskurzív robbanással kiépülnek a test és az egyén megfigyelésének intézményei.

Itt érdemes bevonni egy másik fogalmat is e szellemi szöszmötölésbe. Foucault A diskurzus rendjében¹² bevezeti az *igazságakarás* (volonté de verité) fogalmát. Ez az igazságvágy a diskurzusok korlátozását és ellenőrzését lehetővé tevő egyik legfontosabb eljárás, amire Foucault felhívja a figyelmet:

„...föltételezem, hogy minden társadalomban ellenőrzik, kiválogatják, megszervezik a diskurzus termelését, majd a termékeket újra elosztják, mégpedig bizonyos számú eljárás szerint, amelyeknek az a szerepük, hogy csökkentsék a diskurzus veszélyeit, uralmukba kerítsék véletlenszerű megjelenését, kiküszöböljék súlyos, fenyegető anyagiságát.” (Foucault, 1991, 869. old.)

Egy diskurzus csak akkor nyer létjogosultságot, ha az igaz és hamis dichotómiájának területén helyezkedik el, ha a releváns diskurzusok (elsősorban tudományos, de az ezekhez igazodó mindennapi diskurzusok egyaránt) és társadalmi gyakorlatok által kijelölt mércék alapján eldönthető igaz vagy hamis voltak. Nincs helye a diskurzusok rendjében olyan szövegeknek, amelyekkel egy adott (nyelvi) közösség nem tud mit kezdeni, mert a diskurzusok így kijelölt határain kívül helyezkednek el.

Tehát kissé leegyszerűsítve, míg a *tudniakarás* a diskurzusok termelődését, szaporodását idézi elő, addig az igazság akarása, az *igazságvágy* korlátozza, gyomlálja a diskurzusokat, kijelölve a létrejövő diskurzusok lehetséges terepét.

4.Folyosó

Eredetileg e tanulmány alcímét azért adtam, mert a hatalom és szexualitás kapcsolatának stílusos felvezetését teszi lehetővé. Utóbb rájöttem, hogy a metafora mégsem elég frappáns, de a felvezetés épp ezáltal válik érdekesebbé. Kifejtem.

¹² A szexualitás történetének megjelenése előtt hat évvel a Collège de France-ban tartott székfoglaló előadásának szövege (1970).

TÉMA

Foucault *A szavak és a dolgok*¹³ előszavában kifejti, hogy a rend lehetősége és így a megértés feltétele, hogy az egymás mellé helyezett dolgok számára legyen egy tér, ahol mintegy közös helyük van, ahol szomszédságuk, tehát kapcsolatuk értelmet nyerhet. Ennek metaforája *Az esernyő és a varrógép találkozása a boncaszton*¹⁴, ahol az össze nem illő tárgyak újszerű kapcsolatát és rendjét a boncaszton tere teszi lehetővé. Ennek alapján azt a teret kell megkeresnünk, ahol a hatalom és a szexualitás összekapcsolódik. Azért nem tökéletes a metafora, mert itt nem a megszokott rendezési sémáinknak ellentmondó, meghökkentő "házassításról" van szó, hiszen a hatalom és szexualitás összekapcsolódásáról szól a hagyományos represszió-hipotézis is. Ami mégis használhatóvá teszi, hogy e fogalmak újszerű összekapcsolása csak egy másfajta terepen érhető. Tehát összefoglalva: azt a teret kell megtalálnunk, amelyben a hatalom és a szexualitás újszerű kapcsolata lehetővé válik.¹⁵

Ez a tér pedig egyfelől a diskurzus tere (a diskurzusokat szabályozó intézményekkel), másfelől pedig a test (a testet uraló psziché fentebb említett technológiájával).¹⁶

5. Folyosó

Ideje, hogy vizsgálódásunk horizontjára emeljük a hatalom-tudás-szexualitás hármasszefonódását, kapcsolatrendszerét. Már az előzőekben említettem, hogy a foucault-i hatalomfelfogás nem a hatalom és tudás megszokott kapcsolatából építkezik, nem a tudás birtoklása a hatalom forrása; nem szemben álló fogalmakról van szó, melyek meghatározó kapcsolata a küzdelem, a konfliktus. A tudás elosztása már eleve annak meghatározásától függ, hogy mi számít tudásnak.¹⁷ Tehát az ezt meghatározó mechanizmu-

¹³ Köszönet Kiss Balázsnak, aki *A szavak és a dolgok* előszavának kéziratos fordítását a Társadalomelméleti Kollégium kurzusán rendelkezésünkre bocsátotta. Az eredeti mű: M. Foucault: *Les Mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Gallimard, Párizs, 1966.

¹⁴ Foucault az előszóban hivatkozik Lautréamont e definíciójára, amit a szürrealizmusról fogalmazott meg.

¹⁵ Foucault-val együtt úgy vélem, hogy e kapcsolat nem a társadalmi valóságban feszülő adottság, hanem konstrukció, s csak e konstruktív jellegének leplezése mutatja ilyen adottságként. Sőt, a későbbiekben még tovább élezem ezt az állítást.

¹⁶ Ezt a két terepet gyúrja össze a modernitás nagy találmánya: az identitás.

¹⁷ Itt utalni szeretnék Wittgensteinre. Mit jelent például egy szót (jelentését) tudni? Tisztában lenni a használatával adott nyelvjátékokban, azokkal a szabályokkal, amelyek a használatát működtetik; és e szabályok nem véglegesen leszúrt "útjelző karók", amik egyértelműen meghúzzák a nyelvjáték határait, hanem szokások, amelyek

TÉMA

sokat kell vizsgálnunk. "A tudás és a hatalom egyszerűen ugyanannak a kérdésnek két oldala: ki dönti el, mi a tudás? Illetve: ki tudja, mit kell eldönteni?" (Lyotard, 1993, 10.old.). A megismerési sémák és a hatalom taktikai megtestesülései, az egyes alávetési formák szorosan összefüggenek, kölcsönösen meghatározzák egymást.¹⁸ Ezeket nevezi Foucault a hatalom-tudás "lokális gócainak" (ilyen például a gyóntatóatya és a bűnbánó, a lelki tanácsadó és a hívő, a pedagógus és a gyermek, az orvos (vagy később a pszichiáter) és a beteg közti viszony).

„Itt a különféle diskurzusformák (önvizsgálat, vallatás, vallomás, értelmezések, beszélgetések) valamiféle állandó ingamozgással sodorják magukkal - a megzabolázandó "testiség" jegyében - a különböző alávetési formákat és megismerési sémákat.”
(Foucault, 1996, 101.old.)

Tehát a tudás-hatalom pillanatnyi és helyi eloszlásai mögött húzódozó mechanizmusokat kell vizsgálni, amelyek az uralom árapályát mozgatják a szexualitás rendjében.

„Sokkal inkább azoknak a módosulásoknak a sémáját kell megkeresnünk, amelyek az erőviszonyok játékának közvetlen következményei. A "hatalom-megosztások", a "tudás-kiszajátítások" mindig csupán pillanatnyi keresztmetszetei a legerősebb elem halmozott megerősödése, a viszony megfordulása, vagy mindkét elem egyidejű növekedése által jellemzett folyamatnak. A hatalom-tudás viszonyai korántsem végérvényes megosztási formák, hanem az "átalakulások mátrixai".”(Foucault, 1996, 101. old.)

Úgyis fogalmazhatnánk, hogy a hatalom és tudás ugyanannak az éremnek két oldala; és ez az érem a *tudniakarás*¹⁹, az a tudásvágy, ami előidézi, hogy mindent számbavegyünk, megvizsgáljunk, osztályozzunk és a lehető legsokoldalúbban körüljárjuk, ezáltal lehetővé téve a dokumentálást, illetve az elosztás és visszatartás mecha-

magukban a nyelvjátékokban alakulnak. (Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*) Ha a nyelvjáték helyett a diskurzus szót használtam volna, egyértelműbb lenne a gondolat rokonsága a foucault-i hatalomfelfogással.

¹⁸ Ezért használja Foucault a hatalom-tudás szókapcsolatot, ami nem csak egyszerűen két jelenség egymásmellé állítása, hanem egy sajátos fogalom.

¹⁹ A tudniakarás, ami a gyónás, a lelki-szellemi vezetés és a pedagógia mezejében született.

TÉMA

nizmusait. Mindez felértékeli a testet mint a tudás tárgyát és a hatalmi viszonyok alkotóelemét.

Ennek a tudásvágynak, a hatalom-tudás mechanizmusainak működési terepe, "tartópillére" a szexualitás. És itt nem a "nemiszervek ősi játékát" kell érteni alatta, hanem annak jelentésekkel való megterhelődését, telítődését. A nemiség diskurzivitását. Arról a szexualitásról van szó, amit éppen a beszédkénszer hozott létre. A szexualitás nem az "ősi emberi jellemzők" egyike, ami a hatalom játékában mindig hányódott, és a titkok, a tudás kimeríthetetlen tárházaként adódott. A szexualitás konstrukció. A 17. század végén keletkező folyamatok hozták létre, megteremtve a lehetőségét újfajta, intenzív és igen hatékony hatalmi mechanizmusok működésének. A szexualitás illetve az újszerű hatalom-tudás jelensége együtt teremtődött a "tudniakarással" fémjelzett folyamatban.

„Egyszerűen ezt a nevet adhatjuk egy bizonyos történelmi stratégiának és mechanizmusnak: nem olyan realitás ez, amelyet alulról kinkeservesen próbálunk megragadni, hanem olyan hatalmas hálózati felület, amelyen a testek izgatása, az élvezetek fokozása, az ezek kimondására való ösztönzés, az ismeretek kialakulása, az ellenőrzési formák és az ellenállások megerősödése a tudás és a hatalom néhány nagy stratégiája szerint láncolódik egymásba.” (Foucault, 1996, 109. old.)

6. folyosó

Még egyszer a hatalomról.²⁰

Foucault a korábbi börtönkönyvben²¹ már lefekteti annak a hatalomfelfogásnak az alapjait, melynek keretei között *A szexualitás történetét* megírja. Ezt a panoptikon²²

²⁰ A foucault-i hatalomfelfogás kitűnő áttekintését adja Kiss Balázs írásaiban; elsősorban *Michel Foucault hatalomfelfogásáról* című tanulmányában, de itt említhető még *Michel Foucault és a szimbolizáció* című írása is.

²¹ M. Foucault *Felügyelet és büntetés. A börtön története* című könyvére (1990) utalok. Az eredeti kiadást *A szexualitás történetét* megelőző évben 1975-ben adták ki: *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Éditions Gallimard 1975

²² Foucault Jeremy Bentham (1748-1832) *Panoptikonjára* hivatkozik (amit a 18 században adtak ki) Bentham börtön-tervét téve meg a modern hatalom működésének paradigmaticus példájává. Bentham egy kör-körös épület tervét vázolja fel, amelyben az elítéltek a köröcikkeket alkotó cellákban helyezkednek el, így az állandó megfi-

TÉMA

metaforájából (és valóságából) bontja ki. A panoptikon egy olyan térszerkezet, amely lehetővé teszi az alany állandó megfigyelését. A *tudniakarás* mechanizmusaiban létrejövő diskurzusok sokasága alkotja azt a terepet, amely az emberi individuum teljes átláthatóságát biztosítja. A szexualitás az a keret, amire ráfeszülve működhetnek e diskurzusok. Ehhez szükséges a szexualitás részletes "kidolgozása". Ennek a folyamatnak fontos elemei a test (kezdvé a női testtel) medikalizálása, a gyermeki szexualitás pedagogizálása, a fajfenntartó magatartásformák szocializálása, és a perverz életformák pszichiátrizálása, a perverziók "periódusos rendszerének" kidolgozása. A "modern ember" önmagát figyeli. Minden tettünket, gondolatunkat, vágyunkat megdolgozzuk a *tudniakarás* zászlaja alatt, hogy azok (és ezzel mi magunk is) elemezhetővé, megismerhetővé, besorolhatóvá váljanak. Ennek központi eleme a norma. A normákhoz mérjük magunkat, mindig figyelve az eltérésekre.

„A modern ember tehát miközben térben és időben individualizálódik - egyébként először a történelemben - egyben belsőleg testi és lelki tehetségek, képességek, fakultások összességéként jelenik meg, mégpedig úgy, hogy mindezekre vonatkozóan mindjárt hozzá is méretek a normához.” (Kiss, 1994a, 50. old.)

Ezek a normák nem merev határok, a sokasodó diskurzusokban alakulnak, és éppen a diskurzusok résztvevői (már magával a részvétellel) működtetik, tartják fenn azokat.²³

A szexualitás történetének A módszer című fejezetében (Foucault, 1996, 94-105.old.) Foucault a lényeges jellemzői segítségével körvonalazza hatalom-képét. Ezek áttekintése segíthet megérteni e hatalom-koncepciót.

A hatalom nem birtokolható, kisajátítható entitás, hanem folytonosan változó viszonyrendszer.

gyelésükre elég egyetlen őr, aki a középben lévő helyséből az összes cellát átlátja. A fény kívülről jön át a cellákon, mintegy állandóan átvilágítva a rabok minden mozdulatát. E tervben az az igazán ördögi, hogy nincs is szükség a középben lévő őr tényleges jelenlétére (akit a sötét szobájában nem is látnak a rabok), az önfegyelmézést elvégzi a folytonos megfigyelés, az állandó átláthatóság tudata. Ez a modern hatalom működésének metaforája, de egyben az intézmények térszerkezetében megtestesülő valóság is (ami Foucault vizsgálódásainak egyik kiindulópontja volt).

TÉMA

A hatalom viszonyrendszere nem külsődleges az egyéb viszonyoktól (a gazdaság, oktatás, szexualitás stb. viszonyrendszereitől), hanem ezekre épül, szerves része e viszonyoknak. E viszonyrendszerekben működik, illetve ezen viszonyrendszerek szerkezetét, megosztásait azok hatalmi vetülete teszi lehetővé.

A hatalom "alulról jön". A társadalmi diskurzusok egyes szereplői magukban működtetik azokat a mechanizmusokat, amikről fentebb szóltam. A hagyományos alá-fölérendeltségi viszonyok csupán e folyamatok taktikai fordulatainak aktuális kikristályosodásai.²⁴

A hatalmi viszonyok intencionálisak, célirányosak, e célokat és ezek mentén kirajzolódó stratégiákat azonban nem fogalmazzák meg, nem koordinálják egyéni vagy kollektív aktorok. A helyi taktikák, a nyilvános diskurzusok egyes szereplőinek "lépései" hordozzák e stratégiákat.

Végezetül, az ellenállás a hatalom része, szükséges kiegészítője. Az ellenállások igen heterogének és szerteágazóak lehetnek, de mindig is a hatalom aktuális viszonyrendszereihez kapcsolódnak; illetve a hatalmi viszonyok mindig is az ellenállási pontok heterogén és mozgékony terében jönnek létre. Az ellenállási pontok megoszlásainak hullámváltozása olykor létrehozhat tömeges és bináris osztóvonalakat, nagy társadalmi törésvonalakat, vagy forrongó gócpontokat, azonban többnyire inkább helyi és átmeneti megosztásokat, törésvonalakat, formáló erőket alkotnak.

²³ Itt visszautalnék korábbi fejtegetéseimre a wittgensteini nyelvjáratokról.

²⁴ Hogy kicsit operacionalizáljam ezeket az állításokat, hozok egy példát. Tegyük fel, hogy Kiss Károly IX. keleti lakos megveri a feleségét. E tettben nem a családban hagyományosan elismert alá-fölérendeltségi viszonyok (férj-feleség, férfi-nő), vagy gazdasági meghatározottságok a lényegesek, hanem azok a mechanizmusok, amik ezeket az oppozíciókat létrehozzák, az hogy a társadalmi beszédek különféle fórumain kirajzolódó minták, normák (a mosóporreklámok háziasszonyától, Zámbo Jimmy érzelmesen búgó, romantikus karakteréig) miként válnak bizonyos hatalmi mechanizmusok "tartófelületeivé". Miből és miként építi föl többé vagy kevésbé tudatosan Kiss Károly (illetve másik oldalról e tettet elszenvető neje) azt a személyiséget, aminek eleme az aktuális uralmi viszony kicsapódása, és ezen aktuálisan kikristályosodó uralmi viszony eredménye a feltett cselekmény.

TÉMA

Irodalomjegyzék

- Foucault, Michel (1991): A diskurzus rendje. *Holmi*, 1991. július
- Foucault, Michel: *Előszó a „Les Mots et les choses”-ból* fordítás - kézirat, Kiss Balázs
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat, Budapest.
- Foucault, Michel (1996): *A szexualitás története. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest.
- Gordon, Colin [szerk.] (1980): *Power/Knowledge: Selected Interviews & Other Writings 1972-1977*. By Michel Foucault. Pantheon Books, New York.
- Liotard, Jean-Francois (1993): *A posztmodern állapot*. in: Habermas, Jürgen - Lyotard, Jean-Francois - Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Kiss Balázs (1994a): Michel Foucault hatalomfelfogásáról. *Politikatudományi szemle* 1994/1. 43-68. o.
- Kiss Balázs (1994b): Michel Foucault és a szimbolizáció. In: Kapitány Ágnes és Gábor: *„Jelbeszéd az életünk”* Osiris - Századvég, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig (1998): *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, Budapest.

TÉMA

Dombos Tamás:

Négy fal között

Foucault és az irodák

1. Bevezetés

Az elmúlt néhány évtizedben, nem utolsósorban Michel Foucault munkáinak köszönhetően, a tér a társadalomtudományi vizsgálatok középpontjába került. Jó példa erre a földrajzi megközelítés megjelenése a szigorúan vett földrajztudomány határain kívül, a tér kérdésének újbóli előkerülése a filozófiában, vagy a regionális különbségek fontosságának hangsúlyozása a közgazdaságtanban és más társadalomtudományokban. Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy a foucault-i elmélet továbbgondolásával, kiterjesszem azt egy Foucault által nem vizsgált területre, az irodára.¹

A dolgozat első felében egy történeti áttekintést nyújtok a vállalati terek – a gyárak és az irodaházak – kialakulásáról, felvázolva ezzel a foucault-i alapkoncepciót. A második rész egy empirikus kutatás eredményeit szeretné bemutatni, mely az irodákról szóló diskurzus elemzésén keresztül próbálja bizonyítani: Foucault megállapításai éppannyira megállják a helyüket az irodák, mint a gyár vagy a börtön kapcsán.

2. A vállalati épületek fajtái: gyár és irodaház

Ha a gyár kialakulásának körülményeire vagyunk kíváncsiak, a 18. századi Angliába, a kapitalizmus szülőhazájába kell visszamennünk. Ez az a század, amikor az akkori legfontosabb iparágban, a textiliparban a bedolgozó rendszer helyett a gyár vált az uralkodó termelési formává. A bedolgozó rendszer abból állt, hogy a tőkés vállalkozó alapanyagot és szerszámokat adott a munkásnak, aki saját lakásában, családi környezetben végezte el a munkát. A munkavégzés sem időben, sem térben nem különült el a más tevékenységektől (szórakozás, családi élet...). A műhelyek, majd a kisebb manufaktú-

¹ Ennek oka valószínűleg az, hogy az irodák széles körű elterjedése kívül esik a foucault-i elemzési keret történeti határain.

TÉMA

rák kialakulása magával hozza a térbeli és időbeli elkülönülést. Ez az elkülönülés a *tér elsődleges differenciálódása*, egy sajátosan munkavégzésre fenntartott tér létrejötte.

Ezt követően „a szétszórt műhelyek mellet kifejlődik a nagy, egyöntetű, egyszersmind megszabott manufaktúrák tere: kezdetben egyesült manufaktúrák, majd a 18. század második felében az üzemek” (Foucault, 1990, 194. old). A gyárakban, üzemekben a munkások koncentráltan, gépek segítségével állítják elő a termékeket (Marglin, 1990). A gyárbeli termelés tehát két szempontból hozott újdonságot: egyrészt megjelentek a gépek, másrészt létrejött egy kimondottan a munkavégzésre kialakított tér: a gyár. Az, hogy vajon a két újdonság közül melyik volt az, ami hozzájárult a termelési forma széleskörű elterjedéséhez, vita tárgyát képezi. Egyes szerzők szerint (a mainstream gazdaságtörténészek zöme ide tartozik, legyenek bár neoklasszikusok vagy ortodox marxisták) a gépek megjelenése, a technológiai fejlődés hozta magával a termelési hatékonyság növekedését; a gépek kezeléséhez azonban szükség volt a gyárakba koncentrálódó munkásokra. Mások viszont (például Marglin vagy Landes) kételkednek a gépesítés hatékonyságában, a gyárforma elterjedésének okát abban látják, hogy a munkásokat egy helyre összevonva könnyebb megoldani a felügyeletüket. „A gyár lényege” – írja a kapitalizmus fejlődéséről szóló tanulmánykötetének bevezetőjében Landes, hogy „a fegyelem lehetőséget nyújt a munka irányítására és összehangolására”. Hasonló állítást fogalmaz meg Foucault is, amikor a kolostorhoz, az erődítményhez hasonlítja az üzemet, melyben „léptékváltás történik, kialakul az ellenőrzés új típusa.” (Foucault, 1990) A gyár tehát nem más, mint a termelés *térbeli szerkezetének* átalakítása olyan módon, hogy elszórt egyéni termelés helyett, koncentrált közös termelés kerül előtérbe.²

3. Gyár és irodaház szétválása

A vállalati épületekkel kapcsolatban általában két kategóriát emlegetünk: gyárépületekről vagy irodaházakról beszélünk. Az üzemek 18-19. századi megjelenésekor a két funkció még nem vált el egymástól, ennek oka főleg az, hogy a szellemi alkalmazottak

TÉMA

csak minimális számban vettek részt a munkában. A textilgyárak – melyek ebben az időszakban a legjellemzőbbek voltak – nem igényeltek jelentős szellemi munkát, nem volt szükség tervezésre, az alkalmazottak zöme fizikai munkás volt, akik kezdetben kézzel, később gépek segítségével vettek részt a munkában. A nehézipar és a gépipar megjelenésével, azonban megváltozott a helyzet. Egyrészt kialakult egy szellemi munkát végző réteg a gyáron belül, akik tervezéssel, termékfejlesztéssel foglalkoztak, másrészt a gyárak méretnövekedésének következtében jelentősen megnőtt az adminisztratív funkciót ellátó alkalmazottak száma, ehhez a nagyban hozzájárult a taylorizmus, a „scientific management” megjelenése is. Ezekre a későbbiekben még visszatérünk. Ezen alkalmazottak számára irodát kellett a rendelkezésre bocsátani. Kezdetben ez a gyár közelében történt meg, később azonban a gyárak kiköltöztek a városok peremére, míg az irodák egy része – főleg a felső-vezetés irodái – a belváros legelőkelőbb negyedeiben kaptak helyet. A szolgáltatásokkal foglalkozó cégek – kereskedelmi cégek, bankok, biztosítók – termelő egységgel (i.e. gyárral) nem rendelkeznek, ők tehát csak belvárosi irodaházakat építenek. A nyugati nagyvárosokban ezekből az épületekből külön városnegyedek alakultak ki, mint a londoni City vagy a párizsi La Défense. A gyár és az irodaház tehát teljesen elszakadt egymástól, az előbbi megmaradt a termelés helyszínének, míg az utóbbi a vállalat szimbólumaként a külvilág felé való kommunikáció egy eszközévé is vált. A gyár és az irodaház különválása tehát nem más, mint a szellemi és fizikai munka funkcionális különbsége mentén létrejövő *térbeli szétválasztás*.

4. A gyár

Vizsgálódásainkat most a gyárakkal folytatjuk. Adva van egy viszonylag nagyszámú munkás csoport, néhány gép és egy gyárnak vagy műhelynek nevezett térbeli egység. Ennek a háromnak egy jól meghatározott elrendezését kellett kialakítani a termelés növelése érdekében. A gépek működtetéséhez felhasznált energia kezdetben vízi, később gőzerő egy erősen kötött teret alakított ki a műhelyen belül, hiszen ezek a gépek nagy-

² Ezt a folyamatot nevezi Foucault elzárásnak. (Foucault 1990, 193-194. old)

TÉMA

méretűek voltak, egymással az energiaellátás szükségessége miatt mechanikus kapcsolatban voltak. (Gondoljunk csak egy vízimalomra, ahol a malom mellett folyó patak szolgáltatja a teljes gépezet energiaellátását, az energia pedig forgómozgásként mechanikus úton kerül átadásra az egyes kisebb egységek között. A tér jelentősebb átalakítására nincs lehetőség, a legtöbb malom szerkezetileg ugyanúgy épül fel.) A munkások gyáron belüli helyét tehát az határozta meg, hogy a gépek milyen elrendezése tette lehetővé a minimális energiaveszteséget. Ezt a teret nevezhetjük *technológiailag kötött térnek*. Az elektromos áram elterjedésével ez nagyban megváltozott. A gépeket most már az alapján lehetett összeállítani, hogy minimalizálják a termékek - végső soron az emberek - felesleges mozgását. Így alakultak ki a gyártósorok. Az emberek tehát továbbra is a gépek rendszere által meghatározott számukra kijelölt szűk helyen töltötték idejüket. A taylorista munkaszervezés ennél is tovább ment: az „idő és mozdulatelemzések” révén a munkásoknak nemcsak a helyét, de még a mozgások pontos menetét is előre megszabták (Kieser, 1995). Bár Taylor munkáiban az idő játszik kulcsszerepet („elemi mozdulathoz szükséges idő”, „pihenési pótidő”, stb.), az idő racionalizálása mindig a térbeli mozgás minimálisra szorítását, a munkavégzés során felhasználásra kerülő tér lehető legszűkebbre fogását jelenti. A gyárakban széleskörűen alkalmazott munkaszervezési elvek tehát egy hihetetlenül *kötött teret* hoztak létre.³

De vajon milyen épületek feleltek meg ezeknek az igényeknek? Kezdetben a gyártósorokra közvetlenül építkező, annak struktúráját maximálisan követő műhelyek épültek (ilyenek például a malmok, vagy a textilgyárak kezdeti egységei), melyek kisebb funkcionálisan és fizikailag is elváló helységekből álltak. A tervezőknek azonban rá kellett jönniük, hogy a gyártási eljárás nem örök, a gépsorok gyakran kerülnek lecserélésre, az új gépek pedig új igényeket támasztanak az épülettel szemben. Ezért a lehető legkevesebb kötöttséggel rendelkező térre esett a választás: így terjedt el a gyáracsarnok, mely falak nélkül, nagy légtérrel a lehető legnagyobb rugalmasságot biztosította a vállalatoknak. A rugalmasság mellett viszont nagyban megnőtt a tér átláthatósága, a munkások

³ A gyárak tereinek további differenciálódását Foucault kvadrálásnak nevezi. „A fegyelmező tér hajlamos annyi parcellára oszlani, ahány megkülönböztethető test vagy elem van benne... A fegyelem analitikus teret hoz létre.” (Foucault 1990, 195. old)

TÉMA

megfigyelhetősége. Megszűntek az eldugott folyosók, kisebb helyiségek, ahová a munkafelügyelő „vigyázó tekintete” nem hatolt be. Nem lehetett többé lazítani, vagy saját szakállra dolgozni, a teljes munkafolyamat szigorú megfigyelés alá került.⁴

A gyár képviselte tér tehát meglehetősen ambivalens: egyrészt nagy rugalmasságot biztosít a tervezőknek, a munkafolyamat megszervezőinek; másrészt viszont a térbeli kötöttség eddig ismeretlen fokát jelenti a munkafolyamatok résztvevőinek. De vajon mi a helyzet az irodákkal? Hogyan értelmezhető esetükben a foucault-i kettős kritérium? Beleilleszkednek-e a vállalati terek fentebb leírt sorozatába?

5. Az iroda

Kezdjük talán azoknak az érveknek a felvázolásával (és megcáfolásával), melyek a gyárak és az irodák funkciójukból eredő alapvető eltérése mellett állnak ki, lehetetlennek minősítve minden olyan próbálkozást, mely azonos módon, hasonló hipotézisek segítségével vizsgálják a gyárak és irodák tereit. Az első ilyen érv a tőke és munkafunkció marxi megkülönböztetésére épít. Eszerint az adminisztratív dolgozókat, miután maguk is tőkefunkciót látnak el („kvázi-tőkések”), nem kell felügyeletnek vetni alá, hiszen érdekeik megegyeznek a tulajdonosokéval. Képesek ezen érdekek belátására, és eszerint is fognak cselekedni. Ez a feltételezés, még ha nem is vesszük figyelembe a benne rejlő elméleti ellentmondásokat, legalább is idejétmúlt. Az adminisztratív munkakört betöltő munkások az alkalmazottak teljes létszámának jelentős részét kiteszik. Fokozottan áll ez a szolgáltatási szektorra, ahol ez akár a száz százalékot is elérheti. Azt állítani, hogy az irodai munkásokat nem kell a felügyeletnek alávetni, annyit tesz, mint azt állítani, senkinek sincs szüksége a felügyeletre. (Ezt persze lehet állítani, de innentől kezdve ezen az alapon nem lehet különbséget tenni a gyárak és az irodák között.)

A második érv abból az alapfeltételezésből indul ki, hogy az irodai munkák termelékenységére, eredményére nem mérhető. Míg a gyárakban lehetőség van a termelés során

⁴ Foucault a Jouy-i Oberkampf manufaktúra példáján keresztül szemlélteti az egy légterű, de a „posztok” révén funkcionálisan tagolódó gyárak terét. (Foucault 1990, 197. old)

TÉMA

különböző mutatószámok számítására, megfigyelésére (az adminisztratív személyzet által), valamint az ehhez kapcsolódó felügyeleti technikák alkalmazására, addig erre nincs lehetőség az irodákban. Ez az érvelés nem veszi figyelembe, hogy az elmúlt ötven év vezetés-szervezési munkáinak egy döntő része pont ilyen termelékenységi mutatószámok kialakítását tűzte ki célul, több-kevesebb sikerrel. (A kevesebb siker ezen mutatószámok azon hiányosságainak tudhatók be, melyek a gyárbeli termelékenységi mutatókkal kapcsolatban is fennállnak.)

A harmadik érvelés meglehetősen egyszerű. Nézzük meg az irodákat, és vegyük észre, hogy a gyár üzemcsarnokainak nagy, összefüggő terei helyett az irodaházakban falakkal elválasztott, kis magánirodák találhatók. Hogyan állíthatnánk, hogy ez a két egymástól radikálisan eltérő tér ugyanazon térszervezési elvek kifejeződése? Először is a sejtszerű irodák [*cellular offices*] sohasem voltak egyed uralkodóak. Edward T. Hall 1966-ban megjelent munkájában a nyíltterű irodákat (mely az üzemcsarnok irodái megfelelője) az amerikai kultúrába ágyazottnak tekinti, megkülönböztetve azt a kontinentális elkülönült terű irodáktól. Még ha kételkedünk is Hall történelmi/kulturális távlatokba merülő elemzésének hitelességében, el kell ismernünk, hogy az elmúlt 20 év mind az Egyesült Államokban, mind az európai kontinensen a nyílt terű irodák előretörését hozta.⁵ Jogosnak látszik tehát, hogy az irodák tekintetében is a gyárakkal kapcsolatban megfogalmazott foucault-i hipotézist vizsgáljuk, felmerül azonban a kérdés: hogyan tegyük mindezt?

6. Az irodaházak diskurzusa

Foucault történeti elemzései szükségszerűen levéltári iratokon, korabeli szövegek feldolgozásán alapulnak. Vizsgálódásaink során a különböző tereket mi sem a maguk „fizikai valóságában” tekintjük, hanem a terekről szóló diskurzusok egy jól körülhatárolható részét, a terek üzleti folyóiratokban megjelenő reprezentációit vizsgáljuk. Nyil-

⁵ Erre a cikkek elemzése során még visszatérünk.

TÉMA

vánvaló hátrányai mellett ennek a megközelítésnek számos előnye is van.⁶ Először is, már a tér puszta érzékelése is kötődik azokhoz a fogalmakhoz, melyekkel leírjuk azt. A tér rendezettségé nem magától értetődően jelenik meg számunkra, hanem megszűrve mindazon elképzelések, összekapcsolódások által, melyek segítségével a térről beszélünk. E diskurzus vizsgálatának elhagyása nem megszabadít minket azoktól az értékítéletektől, melyek a verbalizálás során szükségszerűen hozzáadódnak a tér „eredeti érzékeléséhez”, hanem reflektálatlanul hagyja érvényesülni ezeket az értékítéleteket a tér érzékelése során.⁷

A vállalati térről, térszervezésről szóló cikkek vizsgálata további tanulságokkal is szolgál. Ahogy az a későbbiekből kiderül, a térszervezés [*space planning*] a kilencvenes évek egyik feltörekvő új szakmája, tudományága. Határai, elméleti alapjai és gyakorlati következtetései képlékenyek, szinte minden szöveg valamilyen módon céljával tüzi ki ezen új tudomány megszilárdítását, elismertetését. Ilyen körülmények között a diskurzusok érdekes sajátosságait figyelhetjük meg, jól láthatóan működnek benne azok a kizárási mechanizmusok, ritkító technikák, melyek elkülönülteként, legitimiként határozzák meg a térszervezést.

Végül pedig ezen elemzések közelebb vihetnek bennünket a modern kor hatékonyság-fogalmához. A hatékonyság modern diskurzusa kezdettől fogva kötődik a modern felügyelet elvéhez, ezáltal a tér elrendezésének egy bizonyos módjához.

„Megszületőben a ”politikai anatómia”, mely egyszersmind a ”hatalom gépezete”; meghatározza hogyan lehet foglyul ejteni mások testét, nem egyszerűen azért, hogy azt csinálja, amit kívánnak tőle, hanem, hogy úgy működjön ahogy akarjuk, az általunk megállapított eljárások, kijelölt gyorsaság és hatékonyság szerint... A lehető legtávolabb vagyunk azoktól az alávetettségi formáktól, amelyek a testtől csak jeleket vagy ter-

⁶ A nyilvánvaló hátrányokról csak annyit, hogy mivel ezen dolgozat az elemzésnek csak egy első lépése kíván lenni, a továbbiakban lehetőség lesz ezen „hátrányok” kiküszöbölésére is.

⁷ „Egy kultúra meghatározó kódjai - melyek elrendezik nyelvét, percepcióis sémáit, érintkezéseit, technikáit, értékeit, gyakorlati cselekvési hierarchiáját - eleve rögzítik minden egyes ember számára az empirikus rendeket, melyekkel dolga lesz és amelyekben találja magát.” (Foucault, 1966)

TÉMA

mékeket követeltek... [a fegyelmező hatalom] nem a terméket sarcolja ki, hanem a termelési apparátus révén teremt kényszerű kapcsolatot.” (Foucault, 1990, 188. old)

A hatékonyság tehát nem az adott cél eléréséhez szükséges minimális ráfordítás, hanem valamely felügyeleti elvnek való mindenkori megfelelést gondolatmenetét követi. A dolgozatban a hatékonyság ezen értelmezésével nem kívánunk bővebben foglalkozni, célunk csak annak bemutatása, hogy, bár a térszervezés és hatékonyság egy lapon említése lehetőséget nyújtana rá, hogy explicitté váljon eme összekapcsolódás, az általunk elemzett cikkek egyike sem vállalkozik erre.⁸

7. Az elemzés módszeréről

Az elemzéshez a szövegek egy olyan korpuszát kerestem, mely jól körülhatárolhatóan az irodák tereiről szól, s melynek elsődleges célközönsége a vállalati menedzserek, üzletemberek. A célközönség kiválasztásánál elsősorban azt vettem figyelembe, hogy mivel a térszervező szakemberek megélhetése nagy mértékben ezen üzletemberek döntéseitől függenek, munkájuk legitim és hasznos tudásként való bemutatása lényegi kérdés ezekben a szövegekben. Szintén nem elhanyagolható szempont, hogy az irodák tényleges tereinek megvalósításakor a vállalati vezetők vannak végső döntési pozícióban, nagy szerepet töltenek be tehát abban, milyen irodai terek vesznek körül minket.⁹

A szövegek elemzése során kvalitatív módszereket alkalmaztam. Figyeltem elsősorban a szövegek lineáris felépítését, különös figyelemmel az indító mondatokra, valamint a témaátkötő bekezdések első mondataira. A fogalmi háló meghatározásakor olyan visszatérő kulcsfogalmakat kerestem, melyek segítségével felidézhető a szöveg

⁸ A térszervezés problematikájának előtérbe helyeződése sokunkban azt a benyomást keltheti, hogy a foucault-i gondolatmenettel köszön vissza ezekben a cikkekben. A fenti állítás egyértelművé teszi ennek a sejtésnek a hibás voltát. Bár a térszervezés diskurzusa Foucault-hoz hasonlóan összekapcsolja a térszervezés és a hatékonyság kérdését, a hatékonyságot mint fegyelmezésen kívül létezőt tekinti.

⁹ A szövegek forrása az EBSCO Business Source Premiere adatbázisa. Keresési szűkítésként az OFFICES, OFFICE buildings, OFFICE Buildings -- Design, OFFICES -- Remodelling, OFFICES -- design, OFFICE layout, WORK ENVIRONMENT and *office, space planning*, ARCHITECTURAL design and *office* (a normál betűk kulcsszavas, a *dőltbetűsek* az absztrakt szavaira való kereséseket jelenik). Az így előállított szövegeket tartalmi szűkítésnek vettem alá, kihagytam minden olyan cikket, melynek témája: (1) cég új irodaházat nyit, (2) térszervező cég hirdetése tartalmi utalások nélkül, (3) nem irodára vonatkozó térszervezés (kórház, gyár...). Az így előálló 170 cikkből véletlen kiválasztásos eljárással vettem ki a 30 cikket. Ezek jelentik az elemzés korpuszát.

TÉMA

legfontosabb állításai. Az érvelési technikák szempontjából elsősorban olyan „végső érveket” kerestem, melyek a szövegekben nem kerültek visszavezetésre további érvekre, elfogadásuk a szerző és az olvasó közt létezőnek feltételezett konszenzus következménye. Külön figyelmet szenteltem a stiláris jellemzőknek, a leíró/tudósító és az előíró/tanácsadó dimenzió menti megkülönböztetést tekintettem az elsődleges dimenzióknak.

Az eredményeket egy Foucault-nál is megtalálható négyes séma alapján tárgyalom (Foucault 1998, 1999). A négy szempont a következő:

(1) a diskurzus tárgya: hogyan választja meg a diskurzus a tárgyát, ugyanakkor hogyan hozza maga is létre azt? hogyan különíti el ezáltal magát más diskurzusoktól? milyen vitákban elfoglalt milyen álláspontok alapján megy végbe ez az elkülönülés?

(2) a diskurzus szubjektumpozíciói: ki elfogadott beszélő a diskurzuson belül? milyen feltételeknek kell eleget tennie ezen személyeknek? hogyan rekesztődnek ki szisztematikusan bizonyos pozíciók?

(3) a diskurzus fogalmi hálójá: milyen fogalmakat használ a diskurzus? hogyan használja ezen fogalmakat más diskurzusoktól való elhatárolódásra? hogyan kapcsolódnak össze ezek a fogalmak?

(4) a diskurzus igazságvágya: milyen a megismerendő igazság természete? miről lehet azt felismerni? milyen érveket lehet használni?

8. A térszervezés tárgya

Új diskurzusok, tudományok¹⁰ születése legtöbbször valamely szerző nevéhez, valamilyen vitához, vagy az abban elfoglalt pozícióhoz kötődik. A vita résztvevői mindannyian magukat azonosítják az új megközelítéssel, minden megtéve a másiktól való elhatárolódás érdekében. Az új diszkurzivitás születése azonban nem valamely fél ál-

¹⁰ Dolgozatom során szinonim fogalmakként használom a diskurzus és a tudomány fogalmakat. Bár Foucault tartalmi különbséget is vélt felfedezni a kettő között (Foucault, 1999), e dolgozatban a diskurzus szövegek, beszédek, megszólalások szintjén értelmezett tudomány szinonimája.

TÉMA

lásponthoz, hanem magához a vitához kötődik. Ennek során ugyanis új fogalmak jönnek létre, régebbi fogalom-használatok tisztulnak le: létrejön az új tudomány tárgya.

Egy ilyen vitával írhatjuk le a térszervezés diskurzusának kialakulását is, a szembenálló felek a *funkcionalisták* és a *dekorativisták*. A térszervezés mint szakma a belső építészet berkeiben jött létre, annak sajátosságaiból kifolyóan esztétikai megalapozottságú, szubjektív, ízlésen és stíluson alapuló. A térszervezés mindezzel szemben, magát a hatékonyság letéteményesekén, a funkcionalitás és a termelékenység növelőjeként határozza meg. Az általam elemzett cikkek döntő többsége maga is a funkcionalista oldal támogatója volt. (Kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódások azért voltak, némely cikk egyaránt fontosnak tekintette az esztétikai és a hatékonysági szempontokat.) A megszólaló térszervezők, vállalati vezetők elsődleges céljuknak az olyan menedzserek meggyőzését tekintették, akik továbbra is figyelmen kívül hagyták hogy milyen az iroda berendezése, vagy esztétikai kérdést csináltak abból, hogy néz.

Az üzleti térszervezés sokkal többet jelent, mint, hogy földobunk egy pénzdarabot, s így döntjük el, ki melyik irodát kapja.

Ma már az irodai tér megtervezése nem egyszerűen abból áll, hogy megvesszük és elrendezzük a hatalmas mahagóni íróasztalt, a kartoték-szekrényt és a vendégeknek fenn-tartott karosszéket.

Mindez azonban nem függetlenedik – nem függetlenedhet – teljesen a menedzsment tudományától: az ott meglévő ellentétek és feszültségek bár új színezetben, de tovább élnek. A funkcionalista - dekorativista vita mögött a menedzsment tanokban tapasztalható jelentős eltérések figyelhetők meg. A dekorativista álláspont képviselői, az alkalmazottakkal és kliensekkel való kommunikáció terepének tekintik az irodák tereit. A kommunikálandó tartalom azon értékek, hagyományok, jelentések összessége, melyet a szakirodalom vállalati kultúrának [*corporate culture*] nevez. A másik fél a térszervezés során inkább jövőbeli változásokra, tervek, funkcionalitásra és hatékonyságra épít. Ez a megközelítés a stratégiai menedzsmenthez közelít.

TÉMA

9. A térszervezés szereplői

Ha azokat a beszélőpozíciókat keressük, ahonnan legitim hozzászólóként lehet megnyilatkozni e témában, akkor egyrészt meg kell vizsgálnunk, kik a cikkek szerzői, hogyan viszonyulnak a térszervezéshez, illetve kik szólalnak meg a cikkekben.

Ezek alapján különbséget tehetünk két típusú cikk között. Az egyik térszervezők, belsőépítészek, esetleg gyakorló vállalatvezetők tollából származnak, céljuk olyan felvilágosító ismereteket adni, melyek eligazítanak a térszervezés világban. A cikkek tanácsokkal és gyakorlati ismeretekkel látják el a menedzsereket. Hangvételük gyakran előíró, rövid szinte parancsszerű mondatok a meghatározóak.

A másik típusú cikk szerzőjének foglalkozását nem ismerjük, valószínűleg a klaszszikus újságíró szakma művelői ők. Cikkeik inkább leíróak, az aktuális divatokról trendekről szólnak. Ezenközben azonban a fő állításokat nem ők, hanem a cikkekben megszólaltatott interjúalanyok teszik meg. Legtöbbjük a fent említettek közül kerülnek ki. A témában autoritással rendelkező beszélők tehát szinte kizárólag a térszervezők-belsőépítészek, illetve a szakma receptjeit sikeresen alkalmazó vezetők.

Alkalmazott egyetlen egy esetben szólalt meg, egy tönkrement cég egyik volt munkatársaként, a vállalat csődjének egyik oka a rosszul tervezett iroda volt. Ezen túlmenően beosztott csak kérdőívek kitöltőjeként, input-output folyamatként, mint a kutatás tárgya jelent meg.

10. A térszervezés fogalmi hálójá

Le a falakkal

De mit is kezd majd Dilbert? Tudják, Dilbert, a kockák-ba szorított képregény figura, aki a nagyvállalati élet egyhangú napjait a hatszor-hét lábnyi irodai térben őrli? Már megint felforgatják az életét (ha ezt eddig nem tudták volna).

TÉMA

A változás elkerülhetetlen, a változás már a küszöbön, ha éppen nem a hátunk mögött. A sejtyszerű irodáknak menniük kell. Helyüket a tágas, nyílt, falak nélküli egyterű irodák veszik át. Az új iroda olcsóbb, rugalmasabb, jobban megfelel az elvárásoknak.

A „kabinok” méret és elhelyezésbeli különbségei az irodában betöltött státuszbeli különbségek kifejeződései. Nem hatékonysági, hanem kommunikációs célokat szolgálnak. Annak a szemléletnek a kifejeződései, mely ahelyett, hogy a funkcionális tagolódás és a hatékonyság mentén szervezné a teret, mindenféle homályos célnak rendel alá a belső terek kialakítását.

Ha eddig a belsőépítészek és a maradi vállalati menedzserek határozták meg az irodák felépítését, és az láthatóan csődöt mondott, akkor itt az ideje, hogy szakemberek vegyék át helyüket. És a szakemberek nyíltterű irodára voksolnak.

Privát tér

Az egyterű irodákban azonban mindig helyet kell szorítani az egyéni elkülönülésnek, a magánirodáknak. Számos esettanulmány ecseteli ennek fontosságát.

A legnagyobb gond magával a térrel volt - semmiféle elkülönülést nem tett lehetővé. „Ahányszor csak elment melletted valaki, végigmértek, te is rájuk néztél, és a koncentrációdna már is lőttek.” Tehát a személyes tér és a nyitott tér közötti egyensúly kialakítása elsődleges.

A megoldás olyan irodák kialakítása, ahol bár lehetőség van az elkülönült, falakkal körülvett irodák használatára, ez mégis csak kirívó esetben történhet. Privát irodába vonulni annyit tesz, mint betegszabadságot kivenni, kivonni magunkat a munka – a közös munka – alól (még ha ez a „jobb munka érdekében” történik is). Láthatatlanná válni csak jól láthatóan elkülönülve lehet.

Csoportmunka

A nyíltterű irodák melletti érvek közül a legfontosabb mindenképpen a csoportmunka elterjedése: a hatékony csoportmunkának legmegfelelőbb építészeti megoldás a nyíltterű iroda.

TÉMA

A csoportmunka fokozatos elterjedése egy nem várt nehézséget szült. A legtöbb iroda egyszerűen alkalmatlan erre a fajta munkára. Hasonlóan Jorge Luis Borges temérdek hatszögű galériájából álló bábéli könyvtárához, a mai irodák elkülönítik a dolgozókat egymástól távol eső lyukakban, az egyik ügyosztályt a másiktól, az egyik csoporttagot a másiktól... "Nagyon nehéz hatékony csoportokat kialakítani amikor az irodai tér nagy részét a munkakör alapján csoportosított egyéni irodák foglalják el."

A csoportmunka a hagyományos hierarchikus, bemerevedett vállalati struktúrákkal szemben fogalmazódik meg. Dinamizmus, interakció, rugalmasság szavakkal jellemzi magát. Közvetlenebb légkör, családias hangulat: mindez az irodák falain belül. Nem érthetjük meg a csoportmunka igazi térszervezésbeli jelentőségét, ha megfelelünk az „elzárás”, a tér elsődleges differenciálódásának leginkább ellentmondó, a kilencvenes évek elején nagy közkedveltségnek örvendő otthoni iroda [*home office*] elképzeléséről. Ez visszaállította volna a munka és nem munka tevékenységek térbeli (egyben időbeli) együttlétét, mindezt a „térbeli korlátokat legyőző” telekommunikációs technológia tette volna lehetővé. A kilencvenes évek első felében számos cikk foglalkozott az otthoni irodával, egyes újságok még rovatot is szenteltek az otthoni iroda ügyének. Mára azonban elvétve akad egy-két ilyen témájú cikk, azok is inkább a munkahelyi iroda mellett, esti munkavégzésre lehetőséget nyújtó irodákról írnak, mintsem az otthonról elkülönülő irodák, mint olyanok háttérbe szorulásáról.

TÉMA

Technológia

A cikkekben talán legtöbbször előforduló közös pont az új technológiákhoz, a telekommunikációhoz, a számítástechnikához való viszony tisztázása. Mindegyikük egyetért abban, hogy a megújult és egyre nagyobb fontosságra szert tevő technológia radikálisan új kihívást jelent a térszervezők számára. Egyes cikkek odáig merészkednek, hogy egyenesen az irodai technológia fejlődésével, a telekommunikációs lehetőségek számának gyarapodásával hozzák összefüggésbe az irodai tér megváltozott szerepét, a térszervezés szükségességét. A folyamat egyrészt közvetlenül, az új eszközök megváltozott téréigényén keresztül, másrészt közvetve, a telekommunikációnak a vállalati szervezetre gyakorolt hatásán keresztül hat.

Az olyan fejlett kommunikációs rendszerek, mint amilyen az Internet teljesen megváltoztatták az üzletmenetet. Az építészeknek és térszervezőknek igencsak neki kellett veselkedniük, hogy a tér megtervezésében lépést tartsanak a technológiai változásokkal.

Mégis, milyen szerepe van a telekommunikációs technológiának a tér alakításában? A bevett érvelés szerint megszünteti a tér adta korlátokat, mert „összenyomja a teret” (Harvey, 1989). Eltűnnek a távolságok, a kommunikáció globálissá válik, a tér hiánya egyfajta „új virtualitást” hoz magával (Baudrillard, 1993). Ezen állítások mindegyike a térnek egy nagyon sajátos, a továbbiakban *globális térnek* nevezett megközelítéséből ered. Ebben a térben a távolság (és az ebből adódó időveszteség) mint leküzdendő akadály jelenik meg. Van azonban a térnek egy másik fogalma, nevezzük ezt *lokális térnek*, mely a helyszínek, az épületek, az irodák, a tényleges mozgás világa. (Ehhez hasonló megkülönböztetést találunk David Harvey-nál (Harvey, 1989), aki különbséget tesz a „space” és „place” között.) Merre mehetünk, hogyan mozoghatunk? A tér itt nem leküzdendő korlát, sokkal inkább cselekvéseink *szabályozója*. A két megközelítés nem bizonyos terek sajátja, minden tér egyszerre lokális és globális. A telekommunikáció kapcsán azonban szinte kizárólag a globális térről beszélünk, megfeledkezve annak további következményeiről.

TÉMA

A telefon, a fax, a számítógép lehetővé teszi, hogy mozgás nélkül kommunikáljunk másokkal. Megszabadít minket a tér okozta kényelmetlenségtől, egyben megfoszt a térben való mozgástól. A telekommunikációs eszközök megszüntetik a teret, nem egyszerűen azáltal, hogy áthidalják a távolságokat, de azzal is, hogy megszüntetik a mozgást. A gyárban a munkások tevékenysége a termékre irányul nem a többi munkásra. Az irodai munka alapja, az információ áramlása, nem megoldható az interakció nélkül. A telekommunikációs technológia azonban létrehozza a mozgás nélküli interakciót.

Tudományosság

A „tudományos” módszerek előtérbe kerülését a térszervezés sem kerülheti el. Az „igazi” térszervező kvantifikálható mutatókkal (termelékesységi mutatók, interakciós idő, térszükséglet...), diagrammokkal (buborék-diagramm) és számítógépes támogatással működik.

Azáltal, hogy rendelkezésünkre áll a számítógépes információs technológia, a munkavégzés folyamatábráit, a hatékonyság elemzést és mindazokat a tényezőket, melyeket figyelembe kell vennünk az irodák tervezésénél, most már könnyedén össze tudjuk egyeztetni egymással. Ennek következtében a jó irodai térszervezés már kezd felülemelkedni a múltra jellemző, a szigorúan az intuícóra építő próba-szerencse módszereken.

A számszerűsíthetőség az objektivitás, a szakszerűség, a legitim tudás képéhez elengedhetetlen. Ha a cél az esztétizáló és szubjektív belsőépítészettől való elkülönülés, az ellenfélre ragasztott tudománytalanság címkéje nagyon hatásos eszköz.

12. A térszervezés igazsága

Talán nem meglepő, ha azt állítjuk: a térszervezés igazsága elsősorban gyakorlati jellegű. A menedzsment tanokhoz hasonlóan nem valamely elméleti megalapozottság, következetesség vagy absztrakt demarkációs kritérium mentén válnak el az igaz kijelentések a hamisaktól. Minden igaz, ami gyakorlati eredményt hoz. Hogy mi ez az eredmény, azt az érvelés szerkezetéből tudhatjuk meg.

TÉMA

Először is meg kell határozni ezen gyakorlati érveknek egy olyan hierarchiáját, melyben létezik egy „végsőnek” tekinthető érv, melynek érvényessége az olvasóban nem kérdőjeleződik meg, s amelynek tartalma a cikkek szerzői és olvasói közti konszenzuson alapszik. Olyan magától értetődések ezek, melyek a vitán belül nem mozdíthatók, mégis minden egyes állítás mögött végül is ez húzódik meg. Szerves része a vitának, még is azon kívül helyezkedik el.

Az általam elemzett szövegekben ezt a szerepet a hatékonyság fogalma töltötte be. Bár számos további érveléssel is találkozhattunk benne (pl.: történeti érv, mely szerint a térszervezés mindig is jelen volt a vállalati gondolkodásban; vagy a konformista érv, mely arra épít, ha nem követjük a többi vállalat viselkedését, biztos lemaradunk), ezek valamilyen módon mégis visszavezetődtek a hatékonyságra. Ezen hatékonyság fogalma azonban, pontosan vélt konszenzuális jelentéstartalma miatt, az elemzett szövegekben nem határozódik meg.

13. Konklúzió

A dolgozat során megpróbáltam Foucault börtönökre, kórházakra és gyárakra vonatkozó leírását, mely az elkülönülés és az átláthatóság kettős kritériumára épül, az irodákra alkalmazni. A nyugati üzleti hetilapokban megjelent irodákkal kapcsolatos cikkek tanulsága szerint ez az elemzési keret alkalmas arra, hogy leírjuk vele az irodák belső építészeti megoldásait, azok viszonyát a felügyelethez, a vállalaton belüli hatalmi viszonyokat.

Megmutattam, hogy azok a törekvések, tendenciák, melyek a hipotézisnek ellentmondó irányba mutatnak, hogyan kerülnek visszautasításra, hogyan rekednek képviselőik a térszervezés diskurzusának margójára (csoportmunka, technológia). Bár kitértem számos vitás pontra és eltérésre is, a cikkek összessége értelmezhető egy homogén – legalább is homogenitásra törekvő – egységként, mely a felügyeleti technikák révén érvényesülő *modern hatékonyság* további terjesztését tűzi ki célul.

TÉMA

Irodalomjegyzék

- Baudrillard, Jean (1993): *Symbolic Exchange and Death*, Sage. London.
- Foucault, Michel (1966): *Les mots et les choses; une archéologie des sciences humaines*. Gallimard, Paris.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés*. Gondolat, Budapest.
- Foucault, Michel (1998): A diskurzus rendje In.: *Fantasztikus könyvtár*, Pallas Stúdió.
- Foucault, Michel (1999): Mi a szerző? In.: *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Szeged.
- Hall, Edward T. (1987): *Rejtett dimenziók*, Gondolat, Budapest.
- Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity*, Oxford University Press, Oxford.
- Kieser, Alfred (1998): *Szervezetelméletek*, Aula, Budapest.
- Marglin, Stephen A.(1990): Mit tesznek a főnökök? A hierarchia eredet és funkciói a tőkés termelésben, In: *Munka, hatalom, gazdaság – Munkaszociológiai tanulmányok*, BKE–TEK , Budapest.
- The Office: Space* (<http://www.bk.tudelft.nl/space.html>)

Magyar Zsuzsanna:

... férfi vagyok, keresek nőt

avagy milyen testképek rajzolódnak ki a társkereső apróhirdetésekből

„Ideiglenesen idegenbe szakadt, középkorú, normális (lovak, gyerekek, zene, sí, versek, fotózás, konyhaművészet stb.) férfi normális (értelmes, érzelmes, érzéki) nővel egyelőre e-mailezne. (e-mail-cím)”

Mancs 1999. 12. 09. szám

1. Bevezető gondolatok

A fenti társkereső apróhirdetés adta a dolgozatom megírásának alapötletét. Első olvasásra az igazat megvallva megmosolyogtatott az a nézet, miszerint a férfiak normáltságának a lovak, gyerekek, versek,... szeretete, a nők normáltságának pedig az értelem, az érzelmesség és az érzékiség lennének a kritériumai. Aztán hirtelen ezernyi kérdés cikázott át az agyamon. Mi az, hogy normális? Sőt, mi az, hogy normális férfi és nő? Illetve miért pont ezek a feltételei a normáltságnak? Egyáltalán mindenki számára ezek jelentik a normális nőt és férfit? Vajon a hirdetés feladója számára miért ilyen, és ennyire eltérő tulajdonságokkal írhatóak le a normális, de különböző nemű emberek? Milyen tulajdonságok említése jár együtt? Vajon kinek mit jelent az, hogy nő és férfi? Miképp gondolkodunk ezekről a fogalmakról? Hol húzódnak a két nem között a határok? Egyáltalán tényleg ilyen nagy különbség van a két nem jellemzése között?

Azt gondolom, hogy a nemek egyenlősége a közéletben kezd egyre inkább elfogadottá válni, azok a különbségek, illetve az alá-fölérendeltségi viszony, melyek a magánéletre jellemzőek lehetnek, még valószínűleg mindig megfigyelhetők. Én azt szerettem volna körbejárni egy kicsit a társkereső hirdetések nyomvonalán, hogy milyen a közgondolkodás a nemekről, hogyan rajzolódik meg ez a kép, megmutatkozni látszik-e valamiféle hierarchikus viszony a párkeresésben, azaz a magánszférában.

MŰHELY

Az apróhirdetések azért is látszottak jó vizsgálódási terepnek, mert itt a szokásostól eltérően - miszerint a közszférába tartozó dolgok nyilvánosak, míg a magánszférába tartozók nem kerülnek nyilvánosságra - a magánszféra nyilvánosságot kap.

A vizsgált hirdetések körét a Mancs 1999. évi számaiban megjelent azon hirdetések-re szűkítettem le, amelyekben 35 évesnél nem idősebb férfi keres hölgypartnert. A hirdetésekben azt néztem meg, hogy milyen férfi és női testképek jelennek meg, azaz mit mond a társkereső férfi a saját testéről és ezzel szemben milyen elvárásai vannak a partnernő testével kapcsolatban. Ugyanazok a tulajdonságok vagy testrészek jelennek-e meg, vagy teljesen mások; milyen részletes a feladó, illetve a keresett testének a bemutatása.

2. Elméleti háttér

A gender studies (vagyis a társadalmi nemek tudománya) a nemek közti társadalmi eltérésekkel, kialakulásuk okaival foglalkozik. A férfiak és nők közti különbségekre többféle magyarázatot adtak. Ezek közül szeretnék röviden felvillantani párat egyrészt Gayle Rubin *Nők forgalomban* című munkája segítségével, másrészt a saját eddigi tudásom alapján, melynek forrásait immár nem tudom rekonstruálni.

Először is felmerül az a kérdés, hogy mi is az a társadalmi nemi identitás? Társadalmi nemi identitásnak azt nevezhetjük, hogy valaki mit tekint a saját a társadalmi nemének, milyen nemi szerepet fogad el saját maga számára. A nemi szerepnek olyan önkényes társadalmi szabályok tekinthetők, melyek a viselkedést, gondolatokat, kapcsolatokat, öltözködést, stb... határozzák meg, és elfogadottnak tekintettek az egyes nemek minden tagja számára. Az, hogy mit tekintenek nőiesnek, férfiasnak, vagy esetleg nemileg semlegesnek, azaz mindkét nem által követhetőnek több tényező által is meghatározott, mint hely, osztály, alkalom.

A legkorábbi az a már múlt században is elterjedt nézet, mely a nemi különbségeket bizonyos anatómiai jegyekre alapozta. Ezeket megváltoztathatatlan és állandó kategóriáknak tekintették. Ez, mint legfőbb befolyásoló tényező az egyén életét meghatározza, és ezen esszencialista felfogás szerint más tényezők nem is játszanak szerepet a

MŰHELY

nemi különbségek vizsgálatában. A későbbi elméletek más szempontoknak (kulturális, pszichológiai,...) bekapcsolásával próbálkoztak.

Ilyen például a marxi feminista elmélet, mely a nők elnyomásában, a különbségek okaként a munkamegosztást és a magántulajdont látta okként. Minthogy a nők a házimunka végzésével a munkaerő újratermeléséhez járulnak hozzá, így olyan értéktöbbletet termelnek, melyet a tőkészek teljes egészében lefoglalnak. Ez az elmélet, mely végül is egy kapitalizmus kritikából nőtt ki nagyon sokáig népszerű volt.

A Freud nevéhez kötődő pszichoanalízis is foglalkozik a nemi különbségek miékkéntjével és miértjével. Eleve a heteroszexualitásból indul ki, mégpedig azzal a feltevéssel, hogy a kisfiú először anyjába szerelmes, a kislány pedig apjába. De erről a szerelemről egyrészt az apai kasztrációtól, másrészt az anyai bosszútól tartva lemondanak. Tehát a gyermekek már az ödipális szakasz előtt kis férfiaként, illetve nőkként viselkednek. Később a preödipális szakasz felfedezésével módosultak ezek az elgondolások, és a biszexualitásból kiindulva a nőiség kialakulását a péniszirigységgel magyarázta. Tehát a nők csökkent társadalmi aktivitását arra a biológiai okra vezette vissza, hogy nincs péniszük.

A liberális értékrend fontos a feminizmus szempontjából, mivel feminizmus a polgárjogi mozgalmakból indult, a törvénykezés diszkriminatív volta miatt. Ezek a törekvések még ma is nagyon élők a jelenleg is diszkriminatív társadalmi gyakorlat, esetleg törvénykezés miatt. Ennek egyik kritikája az, hogy férfi értékek átvételét kívánják, bár az is megkérdőjelezhető, hogy miért mondjuk, vagy miért fogadjuk el, hogy ezek férfi értékek. Ezt a megközelítést, akárcsak a freudit Butler is kritizálja, ezekről később esik szó.

Egyes radikális feminista gondolkodók a két nem közötti különbségek teljes megszüntetését szeretnék, illetve azt vizionálták, hogy a technikai fejlődés segítségével elérhető az, hogy a szaporodáshoz ne legyen szükség két eltérő nemű partnerre.

A felsorolt irányzatoknak jellemzője, hogy a nőket, illetve a nemi csoportokat egyésként kezelte, mint egy valamilyen közös tapasztalattal bíró emberek természetes közösségét. Az egyéni különbségeket (osztály, bőrszín, lakóhely...), tapasztalatokat fi-

MŰHELY

gyelmen kívül hagyta. Az újabb irányzatok ezeknek az eltérő tapasztalatoknak a figyelembevételét tűzik célul.

Igen elterjedt a világ két élesen elkülönülő részre való felosztása, ellentétpárok felfedezése, vagy inkább létrehozása? Ezekben az ellentétpárokból az egyik fél általában jó, vagy pozitív, esetleg aktív, míg a pár másik fele rossz, negatív, vagy passzív. Mindenesetre „sterilen” elkülönülnek, a határok élesek. Így a két nem szembeállítás, hierarchikus elrendezése, valamint ezeknek az ellentétpárok „megfelelő” tagjaival való összekapcsolása „szinte” magától adódik. Bourdieu szóhasználatával élve: a nemek kettőssége objektívan beépült a társadalmi intézményekbe, illetve szubjektíven a gondolkodásba, sőt a gender úgy működik, mint egy kategória, mely gondolatainkat rendszerezi. Ilyen például az a sokáig elterjedt felosztás, ami a férfiakat a nyilvánosság szférájába, míg a nőket a magánszférába utalták. Ezzel rokon a nők természetközelségének hangsúlyozása, mint egyfelől a civilizátlanság, vagy még inkább a termékenység megtestesítője. Ez viszont éles kritikák talajául szolgál, melyek a nők gyermekvállalási kötelezettségét utasítják el, a biológiai különbségekből adódó reprodukción alapuló munkamegosztását, illetve besorolásokat. Ennek a szembeállításnak a megkérdőjelezésével léptek fel egyes gondolkodók, akik ezt a két részre osztottságot akarták feloldani. A feminista kritikában ez úgy jelent meg, mint a két eleve létező nemnek az elutasítása, mivel ez egyrészt nem tud „mihez kezdeni”, például a hermafroditákkal, vagy akár a transzvesztitákkal sem. Ennek egyik szószólója Judith Butler, aki a társadalmi nemet valami fixen létező helyett, mint egy állandóan változót képzelem el, mely kontextustól és időtől függően mindig más és más. Nincs eleve nő, a társadalmi nemi identitás fogalma mögött nincs valami eleve létező identitás, hanem a nem, mint egy szerep fogható fel, nem belső lényegünknek a megnyilvánulása, hanem inkább megnyilvánulásaink következménye. Így a ki vagy? kérdés helyett a mit csinálsz? kérdés tehető fel.

A feminizmus, mint polgárjogi mozgalom eleve körülhatárolta azt a csoportot, melynek érdekeit úgymond védeni akarta a megkülönböztetéssel szemben, az egyenlő jogok kiharcolásával. Ezt problematizálja Butler, amikor azt mondja, hogy magának a

MŰHELY

„nő”-nek, mint a politika, a feminista mozgalom szubjektumának a létrehozása is hatalmi mechanizmusok eredménye.

„Végül is ugyanazon politikai rendszer diskurzusa hívja életre a feminista szubjektumot, mint amelyik a nők emancipációját lenne hivatott elősegíteni. Mindez politikailag igen csak vitathatóvá válik, ha kimutatható, hogy ez a rendszer az elnyomás - alávetettség függőleges tengelye mentén a nemek révén megkülönböztetett szubjektumokat avagy természetesen férfiasnak feltételezett szubjektumokat termel ki.”

Butler Freud elméletét azon a ponton támadja, hogy eleve a heteroszexualitásból indul ki, valamint a társadalmi nem kialakulásához mindkét szülő létét feltételezi, ami sokszor nincs így. Másrészt a nemi identitás kialakításánál csak bizonyos szempontokat vesz figyelembe, másokat teljesen figyelmen kívül hagy. Így teremt két nagy egységes csoportot.

Butler nem tagadja, hogy léteznek biológiai különbségek, de kiemeli a fontosságát annak a kérdésnek, hogy milyen hatalmi technikák, milyen diszkurzív és intézményi feltételek eredményezik ezeknek a biológiai különbségeknek a meghatározó nemi karakterisztikává válását. Ezek a társadalmi reprodukció intézményei által válhatnak a legmeghatározóbb jellemzőkké.

A gender kategóriák létrejötte tehát elgondolható úgyis, mint minden belső biológiai okot nélkülöző folyamat, hanem inkább hatalmi mechanizmusok eredménye. Ezt a hatalmat, illetve a hatalmat Foucault nyomán nem úgy kell elgondolni, mint egy a társadalomba kívülről behatoló erőt, vagy viszonyt, hanem az ellenállás miatt működésbe lépő hatalmi technikákat, melyeket azért használnak, hogy minket, illetve magunkat a helyesnek vélt irányba tereljék. A társadalmi nem léte és állandósága azon emberek folytonos és történelmi elnyomásán alapul, akik nem alkalmazkodnak a társadalmi nemük által meghatározott képhez. Tehát ha úgy fogjuk fel, hogy a társadalmi nem, mint norma létezik, akkor a foucault-i felfogás szerint ennek a normának a megerősítése a normaszegés által történik. Bourdieu a társadalmi nemek fennmaradását úgy fogalmazza meg, hogy az elnyomók pozíciójából létrehozott hatalmi viszonyokat gyakorolnak

MŰHELY

önmaguk felett az emberek, és ezeket a hatalmi viszonyokat ellentétpárok formájában sajátították el.

A különböző képes újságokban, illetve folyóiratokban gyakran megtalálhatók olyan leírások, melyek azt taglalják, hogy milyen is a nőies-férfias viselkedés, milyen egy igazi férfi, nő. De ha valami bizonyosabbat akarunk, akkor nincs más dolgunk, mint kitölteni egy tesztet, hogy mi magunk mennyire felelünk meg ezeknek az elvárásoknak, mennyire stabil a nemi identitásunk, és rettegünk, nehogy valamely köztes kategóriába kerüljünk... Ez az önként végzett társadalmi kontroll.(?)

De nemcsak a nőt, mint egységes kategóriát kell ekképpen újragondolnunk, hanem egyes gondolkodók, például Michael S. Kimmel is, megkérdőjelezi a fehér, középosztálybeli, heteroszexuális maszkulinitás fogalom egyedüliségét, melyhez a nőket és férfiakat egyaránt mérték, és ezzel szemben határozták meg a marginalizált csoportokat. Szerinte inkább olyan újabb maszkulinitás fogalmat kellene elgondolni, mely különbözően megélt nemi identitásokat foglal magában. Természetesen ezek az identitások különbözőek, de egyenrangúak. Ez is megerősíteni látszik azt, hogy a nemi szerepeket egymáshoz képesti viszonyként érdemes elgondolni, nem különböző viszonyok halmozaként.

A nőkérdés magyarországi helyzetéről és alakulásáról Neményi Mária *Miért nincs Magyarországon nőmozgalom* című írása segítségével szeretnék néhány képet felvilágotlítani. A szocialista államberendezkedés biztosította a férfiakéval egyenlő jogokat a nők számára. A különbségek a társadalmon belül csak mint osztályhelyzetből fakadó különbségek jelentek meg. A teljes foglalkoztatottság a nők tömeges munkavállalását eredményezte, így a jogi szféra mellett a munkavállalás területén is mintha valami egyenlősődés következett volna be. Igaz a nők főleg szakképzetlen munkaerőként tudtak megjelenni, de sokaknak lehetőségük nyílt a szakképzésben való részvételre, vagy akár a továbbtanulásra. Azonban a gyermekgondozással kapcsolatos törvények, illetve a segélyezési konstrukció egyértelműen a hivatalos anyaság intézményét látszottak megerősíteni. Bár a szocializmus néhány téren jelentősnek mondható változást eredményezett, azért sok tekintetben vagy konzerválta a nemi különbségeket, vagy nem

MÚHELY

volt elég radikális a váltás. A rendszerváltást követően számos problémát mintha érzékenyebben kezelne a társadalom, illetve a törvényhozás. Ilyen például az „egyenlő munkáért-egyenlő bért” mozgalom, vagy hogy a férfiak is igénybe vehetik a gyermekgondozási szabadságot. A nők aránya megnövekedett a politikai életben, vagy a vezetők, illetve egyetemi hallgatók körében. Szóval ezek alapján elég optimistán láthatjuk a magyar nők közéleti helyzetét. Viszont a magánéleti szférában szerintem bizonyos jelek arra utalnak, hogy ott még mindig erősen jelen van a hátrányos megkülönböztetés, az alávetett helyzet. Ilyen például az abortusz-vita, vagy a mindinkább a közbeszédbe bekerülő házasságon belüli erőszak, vagy akár a pozícióját stabilan tartó kettős munkateher. Ezeket persze nemigen lehet törvényileg szabályozni, ezt is mutatja, hogy ezekben a kérdésekben igen heves viták bontakoznak ki, éppen a magánszféraközsféra határ igen kényes volta, és kitapinthatatlansága miatt.

„A nőmozgalmak- de más civiltársadalmi kezdeményezések is- csak akkor bontakozhatnak ki, ha a nők (vagy más hátrányosan megkülönböztetett kisebbségek) hangadói felismerik azt, hogy megkülönböztetésük társadalmi eredetű, a hatalmi viszonyok szerkezetéből adódik, másrészt, ha e felismerést megfogalmazói maguk mögött tudhatják az erre fogékony érintettek sokaságát.” (Neményi Mária)

Mint Adamik Mária is írja *A Nagy Fehér Üzemmod* című írásában, a demokrata személyiségek megjelenéséhez talán szükség van a dominanciáktól mentes magánéletre. „Hiszen nem demokrata szerepjátszás szükségeltetik, hanem igazi habitus.” Ez persze szerintem arra is vonatkozik, hogy nem a nemek harcaként kell megélni sem a magán-, sem a közéletet. Azaz ebben számomra az is benne foglaltatik, hogy a nők részéről nem helyes az az attitűd, mely a férfiak iránt valami elnéző, lekicsinylő magatartást eredményez, hogy lám a nők minden elnyomás ellenére is meg tudnak birkózni akár a kettős munkavállalási teherrel, vagy bármilyen diszkriminációval is. Ez egy dühös, dacos ellenválasz lehet, de nem igazán teremt lehetőséget egy egyenlőségen alapuló párkapcsolat kialakítására.

MŰHELY

3.A test

Régebben a szociológia testetlen lényekként kezelte a társadalom tagjait, de a gender mint szempont megjelenésével az emberek biológiai adottságaikra is reflektálhattak, így újabb témák is megjelentek, például a testszociológia. Régebben a test teljes elnyomása volt a jellemző, a kolostorokban az aszketikus életvitel során a testet minél inkább kontrollálni akarták, hogy a lélekre tudjanak figyelni, egyedül a lélek szépsége volt fontos. A test csak bűnök forrásaként jelent meg.

Mára a lélek szépsége helyett a test szépsége lett a fontos, az emberek életvitele esztétizálódik, és a test ma a szépség és az örömök hordozója. Ennek következtében a szép, fiatal és főleg egészséges test lett a fő érték, így egyfajta fiatalság- és egészségkultusz alakult ki. Mivel úgy tekintjük, hogy a betegségek, illetve az elhízás elkerülése az egyének felelőssége, az egészséges életmód és a sportolás igen kiemelt helyet foglalnak el mind az egyének életében, mind fontos szempontok az emberek megítélésében. Lafferton Emese tanulmányában olvashatjuk, miszerint Norbert Elias azt a megállapítást teszi, hogy a 18. század végére végbement a tiltások és korlátozások belsővé tétele, ezért a test külső fegyelmezése helyett belső szabályozás működik. Jobban elkülönül az intimszféra, mivel az egyéni pszichés gátlások a külső-belső határ megerősödésével járnak.

Egyes felfogások szerint a test mint a kommunikáció egyik fontos eszköze fogható fel, más felfogások a női testet pedig, mint a férfi társadalmi státuszának kifejezőjét gondolják el.

A testhez. nagyon sok dolog kapcsolódik, sok beszéd veszi körül, és főleg számos hatalmi technika színhelye is, így nagyon fontos és közvetlen hely a társadalmi kontroll számára.

4. Mihez kezdtem az apróhirdetésekkkel?

Tehát a kérdés, amit szerettem volna kicsit körüljárni, az volt, hogy vajon a párválasztásnál mennyire érvényesülnek a hierarchikus viszonyok, mennyire vannak jelen különböző hatalmi technikák már a társkereső apróhirdetés megfogalmazásában.

MŰHELY

Ezt úgy tudnám összekapcsolni azzal a felfogással, miszerint a nemek hatalmi diskurzusok során létrejött viszonyok, hogy a társkereső apróhirdetések diskurzusát úgy fogom fel, mint sok más diskurzus indító megszólalásnak, azaz a párkapcsolatokat pozicionáló (hatalmi viszonyokat létrehozó és ezáltal szerepeket kijelölő) diskurzusok szövevényét.

Ehhez a vizsgálathoz az 1999-es évi Mancsok társkereső apróhirdetéseit vettem alapul. Azért pont ezt a hetilapot választottam, mivel az újság liberális politikai beállítottságú cikkeket tartalmaz, ennek alapján azt feltételeztem, hogy az olvasótáboruk - így akik feladják a hirdetéseket, és akik közül társat keresnek - szintén liberális elveket vallanak, akik számára fontos a nőkérdés, és valószínűleg nem konzervatív értékek alapján elképzelt hagyományos nemi szerepek hívei.

Az apróhirdetések szövegét vizsgálva különböző típusokat különböztettem meg. Legtöbb hirdető egyszerűen felsorolja azokat a tulajdonságokat, amelyeket magukra vonatkozóan jellemzőnek talál, illetve amilyennek a társát látni szeretnék. Mások leírják azokat a tevékenységeket, melyeket szívesen űznek, és amelyekhez esetleg társat keresnek. Ők valamivel kevesebben vannak. A legkevesebb azokból a hirdetésekből fordul elő, amelyekben a feladó egy előzetes találkozásra hivatkozik, esetleg leírja az életfilozófiáját, vagy valami kerettörténetbe illeszti a hirdetést, ezzel vagy a nemek szerepjellegét fejezik ki, vagy a hirdetéssel, mint társkeresési formával szeretnének megbarátkozni. Ez utóbbi típusnál a történetből adódó kontextust hívják segítségül, hogy egyrészt minél többet kifejezzenek minél kevesebb szóban, másrészt ez szintén többletinformációval szolgálhat a feladó ízlésvilágáról.

Egy másik érdekes dolog volt az a „felfedezés”, hogy a hirdetések szövegéből nem mindig derült ki a feladó neme, vagy a keresett társé, vagy esetleg egyiküké sem. Ezt többféleképpen is lehet értelmezni. Az egyik lehetőség szerint a hirdetés egyértelműen homoszexuális párkapcsolat létrejöttére irányul. Ezzel szemben a másik elgondolás szerint működik a butler-i heteroszexuális mátrix, avagy a kötelező heteroszexualitás, tehát a biológiai nem/társadalmi nem/vágy „normális” rendje miatt fel sem merülhet,

MŰHELY

hogy nem különböző nemű partnert keres az illető, kár ezt még a keresett társ nemének megjelölésével tovább magyarázni, egyértelműsíteni

A fentebb kifejtettek alapján én azt feltételeztem, hogy a magánéleti szférában, így a párválasztásban létezik egy erős férfi-nő kettősség, mégpedig viszonylag hierarchikus ez a kapcsolat.

Az apróhirdetések közül azokat kódoltam le, amelyeknél egyértelműen lehetett tudni, hogy férfi keres nőt. A kódolást az összes testre vonatkozó utalás kigyűjtésével, illetve ennek alapján az azonos tartalmú kijelentések, tulajdonságok valamivel nagyobb csoportokba rendezésével alakítottam ki a kódolási kategóriákat. Ilyen például a barna vagy kék szemet megemlítését a szemszín megemlítésének vettem. Így a férfiak saját magukról, illetve a keresett társról rajzolt testképet 51-51 kritérium alapján vizsgáltam, valamint aszerint, hogy milyen típusú kapcsolatot szeretnének létesíteni. Az 51 kritériumot ezután nagyobb egységekbe foglaltam, aszerint, hogy mire vonatkoztak a kijelentések. Ennek alapján 13 csoportot kaptam. Az arcra (1), szemre (2), hajra (3), beszédre (4), egyéb jellemzőre (tetoválás, balkezesség) (5), testalkatra (6), lábra (7), egyéb testi jellemzőre -ezek főleg a női testi jegyekre utalnak, pl: nagymellű, fenék, nőiesség- (8), szexuális utalásokra, szexuális igényekre (9), illetve az egészségre, életmódra (10) vonatkozó tulajdonságok csoportjait. Emellett a kor említését (11), fénykép kérését (12), és a testnek számokkal leírásának (13) jelenlétét néztem.

A kapcsolat típusa szerint 6 részre osztottam a megvizsgált 103 hirdetést. Ebből 52-ben kerestek a hétköznapi (a) eltöltéséhez partnert, tehát valamiféle hosszú távú kapcsolatra, de nem kifejezetten házasságkötésre, illetve családalapításra. Azok, akik partnerükkel kulturális javak fogyasztását (b) képzeltek el 21-en voltak. Családalapításra (c) 7 irányult, alkalmi partnert, illetve szórakozásra, bulizni (d) 8-an kerestek, szabadidős tevékenységekhez, például kiránduláshoz (e) 13-an. Kifejezetten szexuális tartalmú (f) hirdetést 7-en adtak fel.

Ezek után a következő szempontok szerint elemeztem a hirdetéseket. A bemutatásban a férfi-nő viszony/kép milyen egymáshoz képest: ugyanazok a tulajdonságok, tevékenységek jelennek-e meg, illetve nagyon eltérőek, férfi és női test bemutatása mi-

MŰHELY

lyen, és milyen részletesen történik bemutatása. Egyáltalán beszélnek-e a testükről, illetve milyen típusú kapcsolatnál jelenik meg erőteljesebben a test részletes leírása. Fontos volt, hogy a férfi és női testképeket egymáshoz viszonyítva vizsgáljam, éppen a nemek viszonyként való felfogása miatt. Ezek között a tulajdonságok közt fellelhetőek-e ellentétpárok, egyáltalán a nők bemutatásánál ugyanarra a testrészre vonatkoznak-e az „igények”, mint amit a férfi elmond magáról.

A testkép hiánya –mindkét nemre nézve- legjellemzőbb a családalapításra és számomra meglepő módon az alkalmi kapcsolatokra irányuló hirdetéseknel volt. Csak női testkép hiánya a hétköznapiakra vonatkozó hirdetéseknel, míg csak a férfi testkép hiánya a kulturális javak fogyasztását megemlítő, illetve a szexuális kapcsolatra irányuló hirdetéseknel volt a leggyakoribb. Az összes hirdetésnek az 55%-ában volt utalás a női testre, 30%-ában a férfi testre, 63%-ában pedig bárki testére. Ebből is látszik, valamint a kapcsolattípusok szerinti felbontásban is, hogy a női testet sokkal részletesebben körülírják.

A számok megjelenése a hirdetésekben praktikus lehet, mert kevés szóban, illetve karakterrel sok jellemzőt el tud mondani magáról a hirdető, másfelől igen érdekes elgondolkodni azon, hogy mit is jelent ez a fajta testbemutatás. Nekem erről az jut eszembe, hogy ilyenformán a test mint valamiféle árucikk, vagy esetleg gép jelenik meg. Így vannak fontos(!) paraméterei, amelyekkel jól jellemezhető, és ezeket el is kell mondani róla, ha már megtudjuk őket pontosan mérni. Talán az az igény jelenhet meg, hogy elfogulatlanul tudjanak beszélni a testükről, bár ennek „sikere” szerintem eléggé megkérdőjelezhető.

Az (a) csoportban a férfiak magukat főleg számok, az arc és a testalkat segítségével írják le, míg a nők leírásánál az arcra, a lábra, testalkatra és az egyéb testi jellemzőkre tesznek utalást. A bemutatásnál szimmetrikus az arc és a testalkat hangsúlyozása. Míg a nőknél nem, de az önbemutatáskor a számok megjelenése jellemző, ezzel szemben az önbemutatásnál (nem) és a nők bemutatásánál (igen) sok esetben egyidejűleg nem jelennek meg az arc, a haj, a testalkat, egyéb testi jellemzők és a szexuális utalás.

MŰHELY

A *(b)* csoportban a férfiaknál a számok és az egészség, a nőknél az egészség mellett a testalkat és egyéb testi jellemzők a fontosak. Aszimmetria a testalkat, a nőies jegyek és a szexuális utalás csak a nőknél történő megemlítésében figyelhető meg.

A *(c)* csoportban mindkét félnél fontos az arc, csak a férfiaknál található meg a számok említése, míg a nőknél említik, de egyidejűleg a férfiaknál nem, a testalkatot, a szexualitást és az egészséget.

A *(d)* csoport hirdetéseiben a férfiak egyáltalán nem szólnak a testükről, míg a nők leírásánál az arcot, illetve a nőies testi tulajdonságokat említik.

Az *(e)* csoportban a nőknél több esetben a kor, illetve a testalkat jelenik meg, míg a férfiak önleírása elhanyagolható, az arcot, számokat és az egészséget említik egy-egy esetben.

Az *(f)* a nőknél a láb, illetve a haj jelenik meg, a férfiaknál pedig az előző csoporthoz hasonlóan az arc, a testet leíró számok és az egészség egy-egy esetben.

Ezekből az adatokból az tűnik ki, hogy a nők, valamint a férfiak testére vonatkozóan nem egyforma leírásokat találunk. A leírás szempontjai sem egyformák. A férfiak esetében jellemző a számok említése, ez mondjuk a konkrétsága miatt nem jelenhet igazán meg a nőknél. Ezzel szemben a nőknél a testalkat, és a rájuk vonatkozó szexuális utalások mellett a nőies testi jegyek az igazán meghatározóak. A nőiességre, mint például a nagy mellre, illetve kerek fenékre tett kijelentések a férfi arcára, vagy akár korára tett kijelentésekkel szemben egyfajta alá-fölérendeltséget jelentenek számomra. Ezt azért gondolom így, mert az arc említése a magánszférán belül sokkal inkább a nyilvánosságra tartozónak gondolható. Ezzel szemben a nemi szervek, vagy a nőiesség olyan fogalmak, amelyek a róluk folyó diskurzusokban sokszor tabuként jelennek meg, illetve ezek a fogalmak maguk a szexualitásról szóló diskurzusban szerepelnek, ami szintén erősebben a magánszférába utalt, mindamelllett, hogy sok szó esik róla. A test ennyire eltérő részletességgel történő bemutatása, valamint a nőknél az ilyenformán „megkülönböztetett” testrészek, vagy attitűdök említése nekem egy nemek olyan játékát tárja fel, melyben nem igazán az egyenlőség a döntő tényező.

MŰHELY

Davoney Looser a *Feminist theory and Foucault: A bibliographic essay* című munkájában hivatkozik Susan Bordo azon állítására, miszerint a társadalmi nem jelentősége megmutatkozik a test kulturális kialakításában. Ő ezt az anorexia nervosa-ban szenvedő nők aránytalanul magas számával illusztrálja. Az általam elemzett hirdetések között is 19-ben (ez 18%-ot jelent) van utalás a keresett nő vékonyságára. Egy hirdetés kifejezetten 50 kilogramm alatti hölgy ismeretségét kereste, még a férjezett családi állapot sem volt nála kizáró ok (ezt ő emelte ki). Szerintem ez a követelmény, mármint a nő vékonysága egy hierarchikus viszonyt teremt, ugyanis a nőt esetleg egy erőteljes fegyelmezési folyamat elé állítja, amely során önfegyelmet és állandó önvizsgálatot kell folytatnia. Ez szintén az előbbi játék szabályainak felel meg.

Persze ezek alapján nem rajzolható meg az az összetett viszonyháló, amely a hirdetések teljes szövegében megjelenik. Érdekes lenne még megvizsgálni a belső tulajdonságok említésének játékát, a különböző témák együttes előfordulását, a metaforákat és rejtett utalásokat...

Irodalomjegyzék

- Adamik Mária (1994): A Nagy Fehér Üzem mód. in Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom*, Replika Kör, Budapest.
- Bourdieu, Pierre (1994): Férfiuralom. in Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom*, Replika Kör, Budapest.
- Butler, Judith (1990): *Gender Trouble– Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York.
- Featherstone, Mike (1997): A test a fogyasztói kultúrában. in M. Featherstone et al.: *A test*, Józsefvég, Budapest.
- Foucault, Michel (1999): *A szexualitás története I.-A tudás akarása*, Atlantisz, Budapest.
- Foucault, Michel (1990): Miért tanulmányozzuk a hatalmat? II. Hogyan működik a hatalom? in *Polisz* 1990/3.
- Kimmel, Michael S. (1993): Invisible masculinity. *Society*, Sep/Oct93, Vol. 30 Issue 6.
- Lafferton Emese (1997): Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében. Szakirodalmi áttekintés. *Replika* 1997/28.
- Looser, Davoney (1992): Feminist theory and Foucault: A bibliographic essay. *Style*, Winter92, Vol. 26 Issue 4.
- Neményi Mária (1994): Miért nincs Magyarországon nőmozgalom? in Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom*, Replika Kör, Budapest.
- Rubin, Gayle (1994): Nők forgalomban. in Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom*, Replika Kör, Budapest.
- Turner, Bryan S. (1997): A test elméletének újabb fejlődése in: M. Featherstone et al.: *A test*, Józsefvég, Budapest.
- www_theory_org_uk *Resources Judith Butler*

MŰHELY

Horváth Anna:

Ki? Mikor? Hol?

„... a Divat-jel, mint minden olyan jel, amely az úgynevezett tömegkultúra belső terméke, ... egy egyedi fogalom és egy közös képzet találkozásánál helyezkedik el, egyszerre kényszerként és igényként.”

Roland Barthes, 1999, 162. old.

1. Előszó

Sok mindent lehetne kiemelni Roland Barthes A Divat mint rendszer című munkájából. Ez a dolgozat, mely a divat kérdését boncolgatja, a „jelölt retorikáját” szeretné vezérfonalul választani, a „ki? mikor? hol?” kérdéseket, hogy ezen kérdésfeltevés segítségével nyújthasson ahhoz, hogy a divat természetének egy szeletét áttekintsük. Ehhez azonban egy rövid betekintés szükséges Barthes elméletébe.

Barthes szerint ezekre a „ki? mikor? hol?” kérdésekre találjuk meg a választ az írott Divatban, vagyis inkább találja meg ezeket a válaszokat a Nő a különböző magazinokban, ezeken keresztül teremtve identitást és követendő álomlét-példát önmaga számára. Barthes-nál a ruházat jel, a Divat és a világ jelölt, „retoriká”-ja helyezi ezt a ruházatot, mint jelet, a „világ”-ba, megalkotva ezzel egy romantikus „víziót”, jó néhány sztereotípiával. A retorika teremti meg a Divat legitimitását az identitás befolyásolására, mindenhatóságának képzetét. Ez olyan mondatokban lát napvilágot, mint: „ezt a blézert, amelyért talán még Proust is rajongana, olyan angломán fiatal lányoknak szánjuk, akik vakációjukat a tengerparton töltik.” E vízió keresztül sugallhat a Divat személyiségeket (lenni [*être*]), élethelyzeteket (tenni [*faire*]), illetve ezek kölcsönhatásait. A Divat tehát „elbeszéléssé vált”, és ezt írott formájának elterjedése hozhatta létre.

A „ki? mikor? hol?” kérdésekre adható válaszok elemzését többek között Marshall Sahlins (1976) gondolta tovább. Szerinte azáltal, hogy ezekre a kérdésekre az öltözkö-

MŰHELY

dés választ ad, újrateremti, reprezentálja a társadalmi csoportok közötti különbségeket, méghozzá éppen azért, mert ezeket a különbségeket világosan elkülönítve láthatóvá teszi.

Fontos szerepe van Sahlinsnál a divatnak a „férfias”- „nőies” dichotómia újrateremtésében. Ezt a kérdést Barthes meglehetősen leegyszerűsíti: szerinte a Divat már eleve csak nőknek (a Nőnek) szól, ezért lehet teljesen más értelme a „nőies” és a „férfias” jelzőnek. A magazinok retorikai diskurzusa ismeri a társadalomban meglévő nemi különbségeket: egy nő hordhat „férfias” ruhákat (pl. nadrág), de egy férfi nem hordhat „nőieseket” (pl. szoknya). Itt lép színre annak a jelentősége, hogy a divatmagazinok nőknek szólnak: ezáltal egy „nőies” ruhadarab utalhat konkrétan a nemi eszményre, a „fiús” inkább a fiatal kor kifejezésében játszik szerepet.

Sahlins szerint a divat megteremti a nőiesség és a férfiasság sztereotípiáit: a nőiességet jelölik a pasztell színek, az ívek, a lágy anyagok, a férfiasságot a sötét, a szögletes, a durva. A divat által ezek a különbségek objektívizálódnak, tárgyiasulnak, ezért sokkal könnyebb elfogadni, és nehezebb leküzdeni őket.

Dolgozatom első része az identitás és a divat fogalmát a „gender” fogalmával szeretné összekapcsolni. A mai értelemben vett divatot a tömegfogyasztás teremtette, aztán az önálló életre kelve a tömegfogyasztás identitáskialakító jellegének szimbólumává vált. Milyen következtetésekre juthatunk, ha Barthes homogén identitásfogalma helyett inkább a Sahlins által ebben a kontextusban felvetett gender-identitás fogalmat használjuk? Lehet, hogy a „Divat” nem csak a Nőnek szól?

Dolgozatom második része az elmélet után egy kutatási összefoglaló. Egy szűk csoport (a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem hallgatói) közül egy 50 fős mintán vizsgáltam a fiatal férfiak és nők divathoz való viszonyát, hogy valóban kötődnek-e a különböző öltözködési mintákhoz meghatározható sztereotípiák; ezek a sztereotípiák függetlenek-e a nemtől, és hogy az öltözködés, ha kifejez is valamit, szándékosan teszi-e ezt már, bekerülve ezzel egy ördögi körbe.

MŰHELY

2. A jelölt: nőiesség és férfiasság, mint a nemi különbségek reprezentációja

Ha azt mondjuk: „férfias”, vagy „nőies”, jó eséllyel a legtöbb embernek hasonló kép jelenik meg a szeme előtt. Az öltözködésbeli különbség a nemi szocializáció meghatározó jelensége a kislányok rózsaszín, a kisfiúk kék rugdalódzójától kezdve. Egy bevásárlóközpontban külön találjuk a férfi és női divatüzleteket, mára a női divatmagazinok mellett megjelentek férfiakkal szólók is. Ilyenformán gondolhatnánk Barthes nyomán: a divat úgy szól a Nőnek, mint a Férfinak is, mindkét nem számára adottak az öltözködésen keresztüli identitásteremtés lehetőségei és korlátai. Van azonban egy jelentős különbség, amit már Barthes is megemlített: míg a nő „elférfiasítása” megengedett, addig a férfi „elnőiesítése” „társadalmi tabu”. Ezért lehet más színezete a „nőies” jelzőnek.

A divat által sugallt „nőiesség”-nek többféle, különböző feltételezésekből kiinduló feminista kritikája létezik, ezek közül két markánsan különbözőt szeretnék bemutatni Llewellyn Negrin (1996) tanulmánya alapján.

A „funkcionalista” kritika

Ennek a kritikának, mely a tizenkilencedik század végi feminista mozgalmakat jellemzi, egyik elvi kiindulópontja lehet Veblen tanulmánya, A dologtalan osztály elmélete. Szerinte az uralkodó osztály tizenkilencedik századi divatját a „hivalkodó fogyasztás” határozta meg: az a fogyasztás, ami a „pénzügyi erő bizonyítéka”. Ahogy Veblen írja:

„Az öltözködésben különösen a javak feltűnő pazarlásának szabálya fejeződik ki, bár ugyanez példázza a pénzügyi jó hírnév egyéb, ezzel kapcsolatos elveit is. (...) az öltözködéssel kapcsolatos kiadásoknak ... megvan az az előnyük a legtöbb más módszerrel szemben, hogy öltözékünk mindig bizonyíték, s első pillantásra jelzi minden megfigyelőnek pénzügyi helyzetünket.” (Veblen, 1975, 196. old.)

A női ruházatnak itt kitüntetett szerepe van, a férj tehetőségének bizonyítéka: annyira lehetetlenné tesz minden komolyabb fizikai cselekvést, hogy lerí róla: a feleség megteheti, hogy ne dolgozzon: „... a gazdasági fejlődés azon szintjein, amelyeken a feltűnő dologtalanságot nagymértékben a jó hírnév eszközének tekintették, a szépség-

MŰHELY

eszmény finom és kicsiny kezeket, lábakat és karcsú derekat követelt.” (Veblen, 1975, 148. old.).

Eszerint a „hivalkodó fogyasztás normája” gyakorol nagy hatást az esztétikumra, annak megítélésére, hogy egy nő mikor szép. A különböző divatirányzatok igyekeznek kihangsúlyozni a női test egy-egy részletét, általában ez a kihangsúlyozás járul hozzá a fizikai munka lehetetlenségének bizonyításához. Ilyen például a fűző, amely által a női szépségeszmény meghatározó elemévé válhatott a karcsú derék. Egy nőnek tehát egy feladata van: reprezentálja férje helyzetét öltözködésével, és a megfelelő öltözködésen keresztül szépségével. A szépséget az aktuális divat határozza meg, a divatot pedig a hivalkodó fogyasztás normája. Ilyenformán a feleségnek hasonló szerep jut, mint egy dísz tárgynak.

A tizenkilencedik század végén, a feminista kritika a nő erotikus tárggyá való alacsonyítását támadja. Simone de Beauvoir írja:

„A férfi ruhájának éppúgy, mint testének a transzcendenciájára kell utalnia, nem pedig a figyelmet felkeltenie; nála az elegancia és a szépség nem abban nyilvánul meg, hogy tárggyá teszi magát; általában nem is tekinti külsejét lénye kivetítődésének. A nőtől viszont maga a társadalom követeli meg, hogy erotikus tárggyá váljék. A divatoknak, melyeknek ki van szolgáltatva, nem az a céljuk, hogy autonóm egyéniségként mutassák be, hanem épp ellenkezőleg: különválasszák transzcendenciájától, és prédájául vessék a férfivágnak: terveikhez nem kap támogatást, épp ellenkezőleg, igyekeznek útját állni. (...) mindig a legkevésbé hasznavehető ruhák ... a legdivatosabbak.” (Beauvoir, 1969, 411. old.)

A nő feladata, hogy tetsszen férjének, akitől cserébe szociális biztonságot kap.¹

Annak érdekében, hogy elkerüljék azt, hogy a nő pusztán a „férfitekintet [*male gaze*] tárgya” legyen, a feminista mozgalmak a funkcionális ruházatot javasolták, a visszatérést az öltözködés „természetes”, kényelmes formájához. E törekvésnek a huszadik században is akadtak követői.

MŰHELY

A „posztmodern” kritika

Ezen kritika képviselői, például Anne Hollander, tagadják, hogy lenne pusztán funkcionális, „természetes” ruházat², ugyanis már maga a funkcionalitás, a természetesség is kulturálisan determinált. Mindenfajta öltözködési stílus egyformán „mesterséges”, a test maga társadalmi konstrukció. „A ruha a test kulturális metaforája” (Wilson, 1992), a ruha teremti meg az embert, mint társadalmi lényt: egyrészt a közösséghez való alkalmazkodás, másrészt az egyéniség kifejezésének egyik eszköze.³

Elizabeth Wilson szerint a „nagy narratívák” megszűnésével a divat fragmentációja is bekövetkezett. Nem beszélhetünk „a” divatról, hanem csak különböző divatokról, melyek a különböző csoportok egymástól való megkülönböztetésének eszközei. Leegyszerűsítésnek tartja továbbá azt a megközelítést, hogy a nő pusztán áldozata a divatnak, mert ez nem veszi figyelembe a ruha által okozott esztétikai örömeit. Ha a divat és az öltözködés minden formája egyformán kulturálisan determinált, nem az a cél, hogy kilépjünk a divat világából, hanem az, hogy a divat keretein belül módosítsuk a játékszabályokat:

„... a mai divatok ... a felszabadítás potenciáljával rendelkeznek ... A mai korban a divat denaturalizálja a testet, ilyenformán vetkőzve le magáról minden esszencializmust. Ez jó hír a nőknek, mivel az esszencialista ideológia elnyomó volt velük szemben. A divat játszik, játékosan áthágja a nemi határokat, felforgatja a sztereotípiákat, és képessé tesz minket arra, hogy felismerjük a nőiesség álcáját.” (idézi: Negrin, 1996)

Ezzel szemben Hanson elismeri, hogy a divat szexuális tárggyá degradálja a nőt. Szerinte azonban nem ez a fő probléma, hanem az, hogy a férfi nem válik szexuális

¹ Azzal együtt, hogy a női ruházat a divat középpontjába került, a férfiruházat kikerült a divat hatásköréből. Ezt nevezi Flugel a „nagy férfias lemondás”-nak [*great masculine renunciation*].

² Barthes is ír a „funkcionális ruházat lehetetlenségéről”. Azáltal ugyanis, hogy egy öltözék nevet kap, gyártani kezdik, azonnal szimbólummá válik, az esőkabát már nem csak valami, ami véd az eső ellen, hanem az eső szimbóluma.

³ Ennek az állításnak a kifejtése egy önálló dolgozat tárgya lehetne. A divattal kapcsolatban rengeteg kérdés felvethető, ez az írás azonban csak néhány részlet kiragadását tűzte ki célul.

MŰHELY

tárggyá, azaz ez az esztétikai öröm nem nyitott a nők számára. A nők szerepe a passzivitás, holott a kölcsönös aktivitásra lenne szükség:

„A feministák talán helyesen adnak tanácsot a passzivitás elhanyagolt jelensége ellen anélkül, hogy ezáltal megerősítenék azt a gondolatot, hogy egyedül a nők sorsa ez a szenvedés, egyedül a nők a tekintet természetes tárgyai. Noha a feminizmusnak talán lehetnek a férfitekintettel szemben őszinte panaszaik, egy pillantás engedésének dühös visszautasítása talán kevés ahhoz, hogy felülkerekedjünk egy szűklátókörű világon. Sőt, ott a kétségbeejtő lehetőség, hogy a férfitekintet feminista visszautasítása nem megreformálja, hanem megerősíti a filozófia rettegését a passzivitástól és a testnek azáltal való leértékelődésétől.” (idézi: Negrin, 1996)

„Ki? Mikor? Hol?”

Hogyan lehetne ezen kritikák alapján újraértelmezni a barthes-i kérdésfeltevést? Egyáltalán, újra kell-e értelmezni? Azok a momentumok, amelyeket a feminista mozgalmak kihangsúlyoznak, azt sugallják, igen. A „ki? mikor? hol?” kérdések úgy tűnhet, „nemsemlegesek”: az öltözködés és a divat azon sajátosságaira nem világítanak rá, amelyeket „aktív”, illetve „passzív” szerepként ismertünk meg e kritikák alapján. Természetesen ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásával is felfedezhetünk nemi különbségeket (amikkel Barthes ilyenformán nem foglalkozott), azonban ezek a válaszok inkább utalhatnak a nők és a férfiak öltözködéshez való, mintsem egymáshoz való viszonyára. A megismert kritikák nem azt az állítást tagadják, miszerint a két nemnek különböző a divathoz való viszonya, hanem arra próbálnak rámutatni, hogy ez a viszony hogy határozza meg egymáshoz való hozzáállásukat. Ahhoz tehát, hogy ezt is be tudjuk építeni Barthes rendszerébe, egy új kérdést kell feltenni. Ez lehet a ‘kinek?’ kérdése, amely a nemek közötti relációkra, kapcsolatokra deríthet fényt. Ezen kapcsolatok jellegének, a relációk intenzitásának elemzésekor pedig nem máshoz juthatunk el, mint ahhoz, hogy megfejtsük az aktivitás-passzivitás jelenségét.

Ezáltal tehát már nem csupán arról van szó, hogy női divatmagazinok életmintái alapján, az öltözködésen keresztül a nők identitást teremtenek önmaguknak. Hanem egyrészt arról is, hogy a divat a férfiak számára is jelentős lehet (hiszen már vannak

MŰHELY

férfimagazinok is: Neil Spencer (1992) szerint a nyolcvanas években a férfidivat (menswear) újjáéledt, egy évszázaddal a „nagy férfias lemondás” [*great masculine renunciation*] után, másrészt arról, hogy az öltözködésen keresztül a nők a férfitekintet passzív tárgyivá válhatnak; sőt, miért ne feltételezhetnénk, hogy ez a passzivitás-aktivitás kölcsönössé válhat. Természetesen elvethetjük a divat merev kategóriáit, annak felszabadító jellegét sugallva, de ebben az esetben is figyelniünk kell az aktív-passzív momentumra, éppen a felszabadítás bizonyítása érdekében.

A „jelölt retorikáját” ma sokszor olyan mondatokban látjuk-halljuk megnyilvánulni, ahol a ‘kinek?’ kapja a főszerepet, férfiak és nők öltözködésével kapcsolatban egyaránt. Éppen ezért érdekes megnézni, hogy ez valóban jelentős változásokat hozott-e a „felszabadulás” terén. Kutatásomban ezért többek között azokra a kérdésekre kerestem a választ, hogy nemek szerint hogyan értelmezhető a „ki? mikor? hol?” kérdésfeltevés, vannak-e meghatározó különbségek ezek alapján, milyen szerepe lehet a ‘kinek?’ kérdőszónak, és nemek szerint arányosan bővíthető-e ezzel a barthes-i kérdéshármas.

3. „Ki? mikor? hol?” kinek?

A kutatás során 50 hallgatót kérdeztem meg öltözködési szokásairól a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemről. Öt különböző öltözékről kellett mindenkinek elmondania, hogy számára mit fejez ki (előre megadott szempontok alapján), majd le kellett írniuk, hogy ők szeretnék-e valamit kifejezni az öltözködésükkel, és ha igen, mi az. (Mindkét esetben meg kellett jelölni, hogy a később kifejtett szempontok közül - életkor, iskolázottság, nőiesség, férfiasság, stb. - melyiket tartják a ruha által kifejezettnek, vagy általuk kifejezendőnek. Amikor az egyes ruházatokat kellett jellemezni, azt nem csak a szempontok megjelölésével, hanem konkrét jelző megadásával kellett tenni: tehát amennyiben valaki számára egy öltözködési stílus az életkort hivatott kifejezni, a „fiatal”, vagy „középkorú”, stb. jelzőket írta a kérdőívre.)

Az öt kép alapján, amelyek öt öltözködési mintát ábrázoltak, annyiban lehet érvényesnek tekinteni a „ki? mikor? hol?” kérdéseket, amennyiben fellelhetők sztereotípiák a különböző ruházatokkal kapcsolatban. Ezeket a sztereotípiákat lehet vizsgálni nemek

MŰHELY

szerint: melyek azok a tulajdonságok, amelyeket inkább férfiak, és melyek azok, amelyeket inkább nők emelnek ki. A 'kinek?' kérdőszó pedig, ami a nemek közötti kapcsolatra utal, a nőiesség, illetve a férfiasság kifejeződésében vizsgálható.

Legelőször szeretném megemlíteni az öltözködési mintákhoz kapcsolódó sztereotípiákkal kapcsolatos eredményt. A kérdőívek azt mutatják, hogy léteznek ilyenek, tehát a „ki? mikor? hol?” kérdésfeltevés érvényesnek tekinthető és tovább vizsgálható. Az első három leggyakrabban előforduló jelző ugyanaz volt nőknél és férfiaknál minden kép esetében, tehát ezeket a sztereotípiákat lehet nemtől függetlennek tekinteni. Azonban különbségeket lehet felfedezni akkor, ha megfigyeljük, a nők és a férfiak leginkább az öltözék mely aspektusára helyezik a hangsúlyt, azaz az említett három jelzőnek mi a fontossági sorrendje. Erre mutat rá a „ki? mikor? hol?” kérdések részletesebb elemzése.

„Ki?”

Minden egyes kérdés vizsgálatakor figyelembe kell venni azokat a különbségeket, amelyek a *kifejezési szándék* (mit szeretnék kifejezni az öltözködésemmel?), és a *vélt kifejezés* (mit fejez ki ez az öltözék számomra?) között vannak. Az elemzés során ezek kapnak kulcsszerepet.

A „ki?” kérdésre adható válaszok sokfélék lehetnek. Ide tartozik (a kérdőívben megfogalmazott kategóriarendszer alapján) az életkor, az iskolázottság, a vagyoni helyzet, a foglalkozás, az ízlés, a jellem, az életszemlélet. Ezek közül az első négy az, ami az emberek egymás közötti *viszonyában, formális hierarchiában* értelmezhető: társadalmi csoportokat, osztályokat kijelölő kategóriák. Az utolsó három pedig inkább magára az egyes emberre utal, a „belső lényeg”-re, az emberre *önmagában*, amely jelenthet ugyan társadalmi viszonyt, de formális hierarchia nélkül. Az előbbiekre „külső viszony”-ként, az utóbbiakra „belső”-ként fogok utalni, anélkül, hogy bármelyik esetében kétségbe vonnám Sahlins azon kijelentését, miszerint a divat már meglévő társadalom alakította különbségeket teremt újra és hoz felszínre.

A vélt kifejezés tekintetében a nemi különbségek elhanyagolhatóak. Azonban minden kategóriánál megfigyelhető, hogy a nők néhány százalékkal többet említik: ez a

MŰHELY

különbség onnan eredhet, hogy a nőknél mind az öt öltözék esetében megfigyelhető, hogy átlagosan több jelzővel írják le azt, amit számukra a ruha kifejez. Ez már önmagában több későbbi következtetés alapja és megerősítője lehet. A fentebb említett elméletek a divat fogalmát nagyrészt a nőiesség fogalmával kötötték össze, onnantól kezdve, hogy a tizenkilencedik században a divat szinte a nők „privilegiumává” vált (lásd: „nagy férfias lemondás”). Ehhez képest apró az itt tapasztalt eltérés, ami a divat felszabadító jellegének hipotézisét támasztja alá: a divat már korántsem csak a nők „kényszere és igénye”. Legalábbis a látszat ez. Az egyenlőtlenségek akkor válnak láthatóvá, ha elemezzük a szándékolt kifejezéseket is.

A „ki?” kérdés kapcsán tehát két fontos kategóriát különböztethetünk meg: a külső, formális viszonyra, „osztályokra” utaló, és a belső(bb), inkább egyénre utaló jelzőket. Az utóbbiak esetében, ha a szándékolt kifejezéseket vesszük alapul, a férfiak aránya a magasabb, annak ellenére, hogy a vélt kifejezések esetében minden kategóriára a nők helyezték a nagyobb hangsúlyt. A százalékbeli eltérésekből az tűnik ki tehát, hogy a férfiak a nőkhöz viszonyítva jelentősebbnek tartják a formális hierarchia nélküli, belsőbb, „lelki” tulajdonságok kifejeződését, erre helyezik a nagyobb hangsúlyt, míg a nők a férfiakhoz képest a formális viszonyokra.

Anthony Giddens (1997) írja le azt a jelenséget, amely egy interjúk sokaságát végző kutatás következtetése. Férfiakat és nőket kérdeztek meg legfontosabb értékeikről, és azt találták, hogy a férfiak sokkal inkább mondanak „egyetemes” értékeket, mint például igazságosság, a nők pedig a legfontosabb értékeket inkább az emberi kapcsolatokban látják megnyilvánulni (pl. a szegények segítése). Ezek a következtetések érezhetően összeesengnek a divat kapcsán előbb említettekkel.

„*Mikor?*” és „*Hol?*”

Amennyiben az alkalom kifejeződését vesszük alapul, ezek a kérdések nehezen elválaszthatóak. Az alkalom kivetítését a kutatás szerint nők tartják fontosabbnak, ez főleg a szándékolt kifejezés terén tűnik ki. Egy alkalom kifejezése egy *társadalmi* szituáció kifejezése, az emberek közötti megjelenésé. Ugyanazt a választ kaptuk tehát, mint a

MŰHELY

„ki?” kérdésre: a nők azok, akik inkább ezeken a kapcsolatokon keresztül teremtik meg identitásuk.

„Kinek?”

A barthes-i kérdéshármas kiegészítéseként ez az a kérdés, ami leginkább szolgál a férfiak és a nők viszonyának feltérképezésére. Arra ad választ, hogy mennyire fontos a férfiasság, illetve a nőiesség kifejezése a különböző nemek számára. Azt, hogy ezek a fogalmak mit is takarnak, minden válaszadónak magának kellett eldöntenie.

A vélt kifejezés kapcsán itt is kisebbek a különbségek. Mindössze három százalékponttal kevesebb férfi látta férfiasnak az öt ruházat valamelyikét viselőt (9%), mint ahány nő látta nőiesnek a különböző ruházatokat (12%). A szándékolt kifejezés esetében azonban e kérdés kapcsán a legkiugróbb a különbség. A nők ugyanis kiemelkedően fontosnak tartják nőiességük kifejezését (az alkalom kifejezése után ezt említik a legtöbben, 50%), míg a férfiak kevésbé (szinte legkevésbé, 19%).

Különbségek eddig is felbukkantak, de korántsem ilyen jelentős mértékben. Úgy tűnik, a „kinek?” kérdés feltevése releváns, sőt, a férfiak és nők viszonyának feltérképezésében a legfontosabb. A nőiesség és a férfiasság kifejezése tehát főszerepet játszik a kutatás eredménye szerint. Miért ilyen fontos ez, és hogyan tudjuk mindezek alapján leírni a már említett aktivitás-passzivitás motívumot?

A nőiesség és a nemi sztereotípiák

Barthesnál a nőiesség és a férfiasság, „fiússág” egyaránt a nőkre vonatkozik, mint általában a divat is. Ezért a nők azok, akit mindent viselhetnek, engedélyezett számukra a „boy-look”, a férfiak azonban mindezt nem tehetik meg, „elnőiesítésük” társadalmi tabu. Sahlins egészíti ki ezt a rendszert azzal, hogy kijelenti: a divat hatásai a férfiakra is kiterjednek, azonban a nőiesség és a férfiasság még emellett is más-más szerephez jut: a női nem jelenik meg az öltözködésen keresztül a „jelölt nem”-ként [*marked sex*] (Sahlins, 1976), míg a férfiasság ennek a jelölésnek a hiányaként.

A feminista írók általában megkülönböztetik a biológiai nemet és a „gender”-t, mint a társadalom által konstruált nemet. A nőiesség és a férfiasság a genderhez kötődő fo-

MÚHELY

galmak, mivel a gender értelmezhető a nemi különbségek jelölőjeként, a nemek közötti kapcsolatként. Judith Butler (1990) ír a nőiesség ilyen felfogásairól: Simone de Beauvoir, Monique Wittig és Luce Irigaray írásai alapján.

Beauvoir, Sahlinshez hasonlóan, a női nemet tartja a testével megjelölt nemnek. A női nem az, akit a szexuális jellegével lehet jellemezni, ezáltal a férfi felmagasztalódik, mint transzcendens személyiség (lélek). A nő a „Másik”, a második.

Wittig, mint Beauvoir, szintén a nőiességet tartja szexualizált kategóriának. A férfi az ember, az egyéniség [*person*], és csak egy gender van: a nőiesség. A férfiasság nem gender, az az általános, univerzális.

Irigaray szerint viszont a maszkulin diskurzusban a női nem „nem reprezentálható”, a nyelvi hiányosság és korlátoltság szimbóluma. Szerinte a „Másik” fogalma egy falloccenrikus jelölőstruktúra építőköve. Ezért új jelölő-jelölt rendszert kell alkotni. A nőiesség nem a megjelölt, ami negatívan definiálja a férfiasságot: Irigaray szerint a nőiesség nem értelmezhető relációban a férfiassággal a meglévő diskurzusban, ahol a férfiasság a jelölő és a jelölt is egyben.

Ha „a ruha a test kulturális metaforája”, ahogy Wilson írta, akkor a nőiesség megjelölt-jellegében a divatnak fontos szerep jut. Ezt támasztja alá mind Barthes, mind Sahlins értékelése. Ha az általuk használt diskurzuson belül maradunk (mint az egész dolgozat folyamán, úgy most is), akkor azt a megállapítást lehet tenni: a kutatás kimutatta, hogy a nőiesség divat által való kifejezése fontos, míg a férfiasságé nem az: a nőiesség egyenlő a „testi” hangsúlyozásával, ezzel szemben a férfiasság a testtől független, transzcendens fogalom. A nők a férfiak aktív élvezetének passzív tárgyai. Így kaptuk meg a választ a kérdésekre. Lehet mondani: érvényesek abban a diskurzusban, amit Irigaray szerint szét kell zúzni.

Azonban van egy jelentős különbség az eredeti kérdéshármas és a ‘kinek?’ kérdés között. Míg Barthes kérdései ugyanúgy hangozhatnak el nőnek és férfinak, csak a kapott feleletben lesz eltérés, addig a ‘kinek?’ kérdés feltevése úgy tűnik determinálva van az első három vélt válasza által, ezért is erősíthet fel vagy erősíthet meg minden különbséget.

MŰHELY

Irodalom

Barthes, Roland (1999): *A divat mint rendszer*; Helikon Kiadó, Budapest.

de Beauvoir, Simone (1969): *A második nem*, Gondolat, Budapest.

Butler, Judith (1990): *Gender Trouble*. Routledge, London.

Giddens, Anthony (1996): *Szociológia*, Osiris Kiadó, Budapest

Negrin, Llewellyn (1996): *Feminism and Fashion: A Critical Appraisal* in: *Arena Journal*, 1996/6

Sahlins, Marshall (1976): *La Pensée Bourgeoise - Western Society as Culture* in *Culture and Practical Reason*, University of Chicago Press, Chicago.

Spencer, Neil (1992): *Menswear in the 1980s*. in.: Juliet Ash - Elizabeth Wilson (szerk.): *Chic Thrills*, An Imprint of HarperCollinsPublishers.

Veblen, Thorstein (1975): *A dologtalan osztály elmélete*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Wilson, Elizabeth (1992): *Fashion and the Postmodern Body*. in.: Juliet Ash - Elizabeth Wilson (szerk.): *Chic Thrills*, An Imprint of HarperCollinsPublishers.

Kiss Áron:

Megfigyelések Rorty könyvéről

„Óvakodjunk attól a gondolattól, hogy a világ élőlény! (...) körülbelül tudjuk, mi az, hogy szerves: és ezt, a csak föld kérgén észlelt végtelenül esetlegest, késeit, ritkát, véletlenszerűt kellene átértelmeznünk valami lényegessé, általánossá és örökké, mint azok teszük, akik a világmindenséget organizmusnak nevezik? (...) Mikor fosztjuk meg a természetet végérvényesen istentől?”

„...olyan szükségszerűséggel, ahogy a fa termi a gyümölcsseit, kell kisarjadnunk egymással rokon és összefüggő gondolatainkból, értékeinkből, igeneinkből, nemeinkből, mindennemű feltételeinkből és esetlegességeinkből.”

„Mi az eredetiség? Látni valamit, aminek még nincs neve, amit még nem lehet megnevezni, jóllehet mindenkinek egyformán a szeme előtt van. Általában jellemző az emberekre, hogy valamely dolog neve teszi láthatóvá magát a dolgot. - Többnyire az eredeti emberek adtak nevet is a dolgoknak.”

„...elegendő új neveket, értékbecsléseket, valószínűségeket alkotnunk, hogy huzamosabb időre új dolgokat alkossunk.”

„Kit nevezel hitványnak? - Azt, aki mindig a megszegényítésre törekszik.”

„Mi számodra a legemberibb dolog? - Megkímélni a szegénytől valakit.”

A fenti öt idézet gondolatai ismerősek lehetnek Rorty könyvének olvasói számára, hiszen annak címéből ismert esetlegesség és irónia jelenik meg bennük (Rorty, 1994) Ezen mondatokból kirajzolódik valami a Rorty-féle emberből, aki szembenéz saját esetlegességeivel, és „saját szavaival írja le”, vagyis megalkotja önmagát. De mindig gyanakodni fog saját értékeire, egy pillanatra sem felejt el ezek esetlegességét, ami persze nem akadályozza meg abban, hogy ezekhez hüen, önmagát vállalva cselekedjék. Ez lenne a liberális ironikus. Liberális akkor, ha azt vallja, hogy a legrosszabb minden közül, amit teszünk, a kegyetlenség.

Még az ilyen értelemben vett liberalizmusra is találunk idézetet a többi mellett, ami talán meglepetés lehet, ha figyelembe vesszük, hogy a fenti mondatok mind Nietzschétől valók.¹ Hagyjuk nyitva azonban a kérdést, hogy Nietzsche filozófiája hogyan viszonyul Rorty e liberalizmus-definíciójához. Hiszen egy helyen olvashatjuk a mottó-idézetünknek választott afo-

¹ A mottó-idézetek forrása rendre (a Nietzsche idézeteknél a korábbiaktól eltérő módon az évszám után következő szám az aforizma sorszámát jelöli – *a szerk.*): Nietzsche (1997): 109.; Nietzsche(1996): 2.; Nietzsche(1996): 261.; Nietzsche(1996): 58.; Nietzsche(1996): 273-274.

IRODALOM

rizmákat („Kit nevezel hitványnak? - Azt, aki mindig a megszegényítésre törekszik.” „Mi számodra a legemberibb dolog? - Megkímélni a szegénytől valakit.”) és ezt: „Miben rejlik a legnagyobb veszély? - Az együttérzésben.” (Nietzsche, 1997, 271.). Hiszen ahogy Zarathuszt-ra mondja: „a száalmam nem kereszt, amire felfeszítsenek”².

Ezen a ponton már megfogalmazhatok egy alcímet is munkám számára: Milyen Nietzschét olvashatunk ki Rortyból és milyen Rortyt Nietzschéből?

Hiszen nem tagadhatjuk, gondolkodásra késztet, ha Rorty sok alapgondolatával találkozunk Nietzschét olvasva (és viszont...). Szeretném megvizsgálni, hogy a látszólag hasonló filozófiák miért térnek el egymástól fontos vonatkozásokban, olyan pontokon is, ahol Rorty segítségül hívja Nietzschét. És ezen gondolatmenet alapján próbálom megtalálni Rorty könyvének gondolati szerkezetét, főleg a felvilágosodáshoz, racionalitáshoz és a metafizika végéhez való viszonyában.

I.

Amit a mottó-idézetekkel meg akartam mutatni, az sok szempontból megfigyelhető hasonlóság Rorty liberális utópiája és Nietzsche filozófiája között. Sok rokon gondolatot találhatunk a két szerzőnél, például az első mottó-idézetre rímel a következő Rorty-szöveg:

„Azt mondani, hogy mindkettő [ti. a világ és az én] de-divinizált, annyi mint azt gondolni, hogy egyik sem beszél rivális költőként hozzánk. Egyik sem kvázi-személy, egyik sem egy bizonyos módon akar kifejeződni vagy ábrázolódni.” (Rorty, 1994, 57. old.)

A két szerző ezen mondatai világ és az igazság metafizikus felfogását támadják. Nietzsche filozófiája köztudottan a metafizika végét hirdeti meg. Nietzsche elveti, hogy az érzékelt világ mellé-mögé egy másik világot helyezünk. Elemzi a metafizikai hitek keletkezéstörténetét, ezeket mint minden egyéb emberi értékmozzanattal rendelkező dolgot, vallást, életformát, emberi állapotot stb. az idők során kialakultnak tekinti, nem abszolút értelemben megalapozhatónak, és természetesen nem öröknek. Rorty is egyetért ezzel a gondolatmenettel, és ezek értelmében szól következő gondolata: „A liberális ironikus számára nincs válasz a kérdésre,

² F. Nietzsche: Így szólott Zarathuszt-ra (Könyv mindenkinek és senkinek) I. rész 3.; Válogatott művei 226. oldalán Szabó Ede fordításában: „Hát nem a száalmam az a kereszt, amelyre felfeszítik, aki az embereket szereti? De az én száalmam nem megfeszítettetés.”

IRODALOM

„Miért ne legyünk kegyetlenek?” - nincs annak körkörös érveléstől mentes elméleti megalapozása, hogy a kegyetlenség borzasztó.” (Rorty, 1994, 13.old.)

Mindketten elvetik tehát a metafizikus igazság-felfogást, a „szubsztanciát” és a metafizikus emberképet, a mindnyájunkban közös emberi lényeket. Ebből természetesen következik, hogy az embernek lehet (kell) megalkotnia önmagát, illetve alakítania társadalmát, isteni kormányzó és isteni történelem-értelme nem lévén.

II.

De miért van szükség a metafizika végének újbóli meghirdetésére? Miért fejt ki Rorty hosszú fejezetek során a metafizikai világgéppel szembeni állásfoglalását, annak alternatíváját száz évvel Nietzsche filozófiája után?

Vajon újdonság-e a gondolkodásban, hogy a nyelvet történetileg, kialakulásának folyamatában nézzük? Meglepő-e ma, hogy nem készen teremtették, esetlegességek sorozatával alakult ki, egyfajta evolúció folyamán? Hogy közszavaink metaforákból lettek? Hogy személyiségünk nem egy örök és állandó emberi lényeg, hogy környezetünk esetlegességei alakítanak? Hogy az ember nem a teremtés koronája és a történelem sem egy isteni cél felé tart? „Mikor eljött az idejük, az orchideák nem voltak kevésbé újak vagy csodálatosak attól, hogy létük szükséges feltétele merő esetlegesség volt.” (Rorty, 1994, 31. old.) - ezt olvasva el kell gondolkodnunk azon, hogy kinek szánták ezeket a sorokat. Filozófusoknak biztosan nem, filozófia-olvasóknak is bajosan. Kinek veszi el az illúzióit a huszadik század végén, hogy az orchideák az evolúció során véletlenszerűen fejlődtek ki?

Vagy vegyük a már említett gondolatot, miszerint a szolidaritásnak nincsen „bizonyítása”; a szolidaritást megalkotjuk; nincsen valami közös mély magja a személyiségünknek, amire hivatkozhatnánk, a szolidaritás csak a szocializáció terméke lehet.³ Miért bizonygatja ezt Rorty ma?

³ Például Rorty (1994): 11, 102 és 212. oldalakon.

IRODALOM

A fent jelzett gondolatok közül némelyik minden ember számára közhelyes, némelyik csak keveseknek, másoknak még merész is lehet, a filozófiában (vagy pszichológiában stb.) azonban egyik sem tekinthető újnak. Akkor hát nyilván az „átlagembereknek” szól ez a könyv, vonható le a természetesen adódó következtetés. Azoknak, akikhez nem, vagy csak részben jutott el a metafizika végének híre. Nekik vázolja fel Rorty sok szempontból Nietzsche követő filozófiai meggyőződéseit (vajon nem éppen egy új Zarathusztraként?), számára kívánatosnak látott jövőt és társadalmat.

Ennek az értelmezésnek azonban ellentmond az, hogy Rorty a könyv több pontján is gyakorlatilag megszólítja – az értelmiséget. „Az ironikus értelmiségiek száma, akik nem hisznek egy ilyen rendben, [mármint egy idő és véletlen feletti rendben, amely meghatározza az ember helyét és létrehozza a felelőségek hierarchiáját] sokkal kisebb (még a szerencsés, gazdag és művelt demokráciákban is), mint azoké, akik hiszik, hogy *kell* lennie egy ilyen rendnek.” (Rorty, 1994, 14. old). A záró fejezetben is az értelmiség szemszögéből látjuk a következő problémafelvetést:

„Mégis, olyan időkben, mint Auschwitz, amikor a történelem felfordul, és a hagyományos intézmények és cselekvési minták összeomlanak, valami olyasmit szeretnénk, ami a történelem és az intézmények felett áll. Mi lehet ez, ha nem az emberi szolidaritás, közös emberségünk elismerése? Ebben a könyvben azt követeltem, próbáljunk nem akarni semmi intézményen és történelmen felül állót.” (Rorty, 1994, 209. old.)

Hogyan oldhatjuk meg a megszólított csoportot illető problémát? Századunkban úgy alakult, (és ezt például Nietzsche korában nem lehetett látni) hogy a metafizika „békés elpusztulására” nem lehetett elég nyugalmas idő, hiszen egyrészt különböző, évtizedes borzalmak között a metafizikába, vallásba az emberek talán még jobban kapaszkodnak, mint annak előtte, másrészt a század történetében meghatározó jelentőségűek voltak metafizikus ideológiák, és némelyikük (akár háborús) veszélye a mai napig fennáll. Éppen ezért a gondolkodás hiába jutott el száz éve a metafizika lebontásáig, a társadalomról és eszmékről szóló radikális gondolkodással most sokkal inkább „csínján kell bánni”, és mindenféle új veszélyre figyelemmel lenni, mint eddig. A gondolkodás új társadalmi kommunikációs problémájával állunk szemben. És úgy látom, az ilyen körütekintő társadalmi kommunikáció adja Rorty könyvének legnagyobb részét, és talán ugyanez a probléma vezeti inkább világnézeti ismeretterjesztésre, semmint új „mélységek” feltárására.

III.

Rorty a metafizikus igazságkép bírálatában úgy fogalmaz, hogy az igazság „belül van” (Rorty, 1994, 19. old.), vagyis csak a mi agyszüleményünk, de semmilyen értelemben sem a leírásaink tárgyi szférának való megfelelését jelenti.

Már készíthetnénk az érvelést az „igazság” védelmében: Nyilvánvaló, hogy érzékszerveink működésének, térérzékelésünknek vagy mértékeinknek semmi köze „tőlünk független objektivitásokhoz”, vagyis a dolgokhoz magukhoz. Ennek rendszerszerű megfogalmazását már Kantnál megtaláljuk, a „Ding an sich” és a „Ding an uns” (a dolog magánvalóságának és számunkra valóságának) szembeállításában, illetve a „lehetséges tapasztalat” problémájának megfogalmazásában. Vajon van-e jelentésbeli különbség „kint” és „bent” között azok után, hogy tudjuk, mindez a mi érzékelésünk, a mi dimenzióink, a mi szemünk és a mi tudatunk eredménye? Miért baj ez, ha érzékeink úgy sem nagyon változnak, és mennyiben érinti ez a tudomány belső koherenciáját, a megismerésre való használhatóságát?

De észrevevessük, hogy az érvelés, az igazság bentléte talán nem is a tudományos kijelentés mint olyan elleni kirohanás volt: (az alternatív mondatok versenyében) „könnyű egyaránt érvényesnek tartani a tényt, hogy a világ tartalmazza azokat az okokat, amelyek által igazoltnak tartunk egy vélekedést, és azt az állítást, hogy a világ bizonyos nemnyelvi állapota önmagában az igazság példája, vagy hogy bizonyos ilyen állapot a neki való „megfelelés” által „igazzá tesz egy vélekedést”. Ám ez nem olyan egyszerű, ha az egyedi mondatoktól a szótárakhoz mint egészekhez fordulunk.” *Alternatív szótárak között* (például Newton és Arisztotelész) *már nem dönthetnek kritériumok*, és nem is azok döntöttek a történelem során - mondja Rorty. Ezzel szemben felmerülhet bennünk a kétség, hogy például az, hogy az élővilág egyszerre keletkezett és változatlan formákban él azóta is, vajon milyen szempontból egyenrangú és milyen szempontból nem egyenrangú az evolúció „szótárával”? Teljesen reménytelen-e ahhoz hasonlítani őket, amit látunk?

Rorty véleménye a tudományról nem teljesen világos ezen a ponton. „Mert egy használható politikai leírás egy olyan szótár része, amely válaszokat kínál arra a kérdésre, „Mi a teendő?”, éppen úgy, ahogy egy használható tudományos leírás egy olyan szótár része, amelynek segítségével jobban megjósolhatjuk és ellenőrizhetjük az eseményeket.” (Rorty, 1994, 194. old.). Milyen ismeretelméleti kételyt támaszt tehát Rorty a tudománnyal szemben? Hogy a kérdés

IRODALOM

jelentőségét lássuk, az alábbiakban ezen érvek és vélemények *helyét* és szerepét próbálom megkeresni Rorty gondolatai közt.

IV.

Az igazságkritériumok helyett új szótárral való leírás több szinten fontos elemét képezi Rorty gondolatmenetének. Nietzsche is támaszkodik a következő hosszú idézetben, amely a Személyiség esetlegessége című részben található és éppen az „igazságkeresés” és „újraleírás” ellentétéről szól.

„Úgy gondolom, Larkin költeményének érdekessége és ereje annak köszönhető, hogy felidézi a költészet és a filozófia közti vitát, azon erőfeszítések feszültségét, hogy az esetlegesség elismerése által önmagunkat teremtsük meg, vagy az esetlegességen való túllépéssel egyetemességet érjünk el. Ugyanez a feszültség húzódott végig a filozófián Hegel és különösen Nietzsche óta. Századunk fontos filozófusai azok, akik megpróbálták kitartóan követni a romantikus költőket a Platónnal való szakításban és a szabadságot az esetlegesség felismerésének tekintették. Ezek azok a filozófusok, akik (...) elfogadják Nietzsche azonosulását az erős költővel, a tettek emberével mint az emberiség hőisével - inkább, mint a tudóssal, akit hagyományosan felfedezőként ábrázoltak. Általánosabban, annak érdekében, hogy az individuális érzés pusztán esetlegességét hangsúlyozzák, megpróbálták elkerülni mindent, ami a filozófiára mint elmélkedésre hasonlít, vagy mint azon törekvésre, hogy az életet állandónak és egésznek lássák.”

Majd a metafizika további egy oldalas bírálata után:

„Nietzsche volt az első, aki javasolta, hogy vessük el „az igazság ismeretének” egész eszméjét. A definíció, mely szerint az igazság „metaforák mozgékony hadserege”, arra az állításra vezetett, hogy el kellene vetni az olyan eszméket, mint a valóságnak a nyelv eszközeivel való ábrázolása, és ebből következően azt, hogy valamennyi emberi élet számára egyetlen kontextust találjunk. Perspektivizmusa abban az állításban öltött alakot, hogy a világegyetemnek nincs megismerhető leltára, nincs meghatározott vége.”
(Rorty, 1994, 41-42. old.)

Ha az előző részletből még nem lett világos, most már igen feltűnővé kellett, hogy váljon, hogy Rorty a kérdést a következő, szerinte *kizárólag lehetséges* választásra szűkíti le: *a metafizikus igazságszemlélet, igazságkeresés és a tudomány egyrésztől valamint az igazság mint*

IRODALOM

olyan fogalmának elfelejtése és csak az „újraírást” mint egyetlen eszköz elfogadása közti választásról van szó. Ehhez hívja segítségül az „esetlegesség”-et, az „erős költő”-t és Nietzschét, aki „javasolta, hogy vessük el „az igazság ismeretének” egész eszméjét”.

Rájöhetünk, hogy mégsem volt alapvetően elhibázott a „belső” igazság gondolatára az a reakció, hogy a nem metafizikus igazság- vagy tudományfelfogást „meg kell védeni”, hiszen azon a ponton nem értettük, vajon ismét a száz éve meghaladott metafizika újbóli lerombolásáról van szó, vagy az igazság mindenféle értelmezése elleni támadásról. Már látható, hogy ez a kettő Rorty számára egy.

Nézzük meg, mit mond Nietzsche az igazságról! Csakugyan felszámolja-e?

„A jelentéktelen igazságok megbecsülése. - Egy magasabb kultúra ismertetőjegye, hogy a szigorú módszerekkel megtalált kis, jelentéktelen igazságokat többre becsüli azoknál a boldogító és kápráztató tévedéseknél, melyek metafizikus és művészi korszakokból és emberektől származnak.(...) A fáradtsággal kiharcolt, bizonyos, tartós és ezért minden további megismerés szempontjából következményekkel járó azonban mégis magasabbrendű, magunkat ehhez tartani férfihoz méltó, és bátorságról, egyszerűségről, önmérsékletéről tanúskodik. Lassanként nemcsak az egyén de az egész emberiség is felemelkedik ehhez a férfiasághoz, amennyiben hozzá szokik a maradandó, időtálló ismeretek magasabbra értékeléséhez, és minden hitét elveszti az inspirációban és az igazságok csodához hasonlatos közlésében.” (Nietzsche, 2000, 3.)

[az életet] „...évről évre igazabbnak, vonzóbbnak, titokzatosabbnak érzem - attól a naptól kezdve, mikor eljött hozzám a nagy felszabadító, a gondolat, hogy az élet a megismerő ember kísérlete is lehet - és nem kötelesség, nem végzet, nem csalás! - És maga a megismerés is lehet másoknak valami más, például nyugágy, vagy út a nyugágyhoz, esetleg szórakozás, netán lazálás - számomra veszélyek és győzelmek világa. (...) „Az élet a megismerés eszköze” - ezzel az alaptétellel a szívben az ember nem csupán bátor lehet, hanem vidáman élhet és vidáman nevethet!” (Nietzsche, 1997, 324.)

„Nem tartozunk azok közé, akik csak könyvek alapján, könyvek ösztönzésére tudnak gondolkodni - az a szokásunk, hogy a szabad levegőn gondolkodunk (...) Egy tudós könyvében majdnem mindig van valami nyomottság, az egész légköre nyomasztó: kiütözik belőle a „szakember”, minden szorgalmával, komolyságával, tekintélyelvűségével, amint fontoskodva túlértékeli a zugot, ahol kotlik, végül pedig a púpjával együtt - min-

IRODALOM

den specialistának megvan a maga púpja. (...) az ember azon az áron ura a mesterségének, hogy egyben áldozata is lesz. De ti másként akarjátok - „olcsóbban”, mindenekeelőtt kényelmesebben, nem így van, kedves kortárs uraimék? Nos, rendben van hát! De amit így kaptok a kézműves és a mester helyett, az nem lesz más, mint az irodalmár, a sokoldalú és „rugalmas” irodalmár, akinek persze nincs púpja, legföljebb az a púpja van, ami az előttek való sok hajlongásban nőtt a hátán, mint a szellem „kereskedősegédjének”, a művelődés „hordárának” (...) Nem, tudós barátaim! Megáldom én még a púpotokat is! Mégpedig azért, mert megvetitek az irodalmárt és a kultúra parazitáját! És azért is, mert nem tudtok kufárkodni a szellemmel.” (Nietzsche, 1997, 366.)

Anélkül, hogy ki akarnám használni ezen utóbbi idézet véletlen összejátszását a Rorty könyvében felbukkanó „irodalomkritika” fogalommal, (mindenféle szöveg hermeneutikájának helyettesítője) példának hozott szövegeket Rorty azon igyekezetének akadályaként értékelem, hogy Nietzsche, azaz a metafizika végét jelző és egyben az önmagunk megalkotására felhívó filozófus valamint a tudós vagy a tudomány közé jó magas falat húzzon fel. Szinte zavarba ejtő az ellentét ezen sorok és Rorty-éi között: „elfogadják Nietzsche azonosulását az erős költővel, a tettek emberével mint az emberiség hőisével - inkább, mint a tudóssal, akit hagyományosan felfedezőként ábrázoltak.”

Ezen idézeteket természetesen nem azzal a szándékkal kerestem, hogy ezeken mutassam be Nietzsche tudományelméleti vagy ismeretelméleti álláspontját. Ezek a különböző szövegek pusztán azt mutatják meg, hogy Nietzschének eszébe sem jut elvetni az igazság megismerésének „egész eszméjét”. Tehát nem megalapozott Rorty tudomány- vagy megismerés-kritikája, az a beállítás, hogy csak a metafizika és a szótárjátékok közötti választás létezik.

Két olyan eszközt találunk Rorty érvelésében, amit filozófiai kifogás érhet. Az egyik Nietzsche teljesen alaptalan kijátszása az igazság keresése illetve a tudomány ellen, a másik, ami ezzel összefügg, az érvelés módja. Ebben az érvelésben Rorty a metafizika elleni százéves, például nietzschei érvekkel a metafizika helyett a felvilágosodott racionalitást támadja. Olyan „összecsúsztatott” érvelés ez, amelyben az egyik ellen érvelve a másikat kívánja legyőzni.

„A legtöbb nem-értelmiségi még mindig elkötelezett valamilyen formájú vallásos hitnek, vagy a felvilágosodás racionalizmusa valamelyik formájának. (...) Ebben a könyvben az a célom, hogy egy liberális utópia lehetőségét javasoljam: olyanét, amelyben az irónia

IRODALOM

az itt tárgyalt értelemben egyetemes. Egy metafizika utáni kultúra számomra nem tűnik lehetetlenebbnek egy vallás utáninál, és ugyanúgy kívánatos.” (Rorty, 1994, 14. old.)

Ez a felvilágosodott racionalizmus és a metafizika „összecsúsztatása” a nem-metafizikus és metafizikus igazságfelfogás előbb látott azonosításával konzisztens. Ennek az összecsúsztatott érvelésnek azonban nagy jelentősége van Rorty gondolatmenetében. Ugyanis a felvilágosodott racionalitás metafizikusként való beállításával azt hiteltelenné lehet tenni, egyben elrejtve a nem-metafizikus (ha tetszik perspektivikus, ha tetszik relativista stb.) felvilágosodott racionalitást, amely mint nem metafizikus irány a mai kor filozófiai kihívásainak megfelelne és Rorty gondolatmenetének alternatívája lehetne. Ennek az iránynak a kiiktatásával az a látszat keletkezik, hogy minden „becsületes nem-metafizikus” ember számára egyetlen járható út Rortyé.

Nietzsche felhasználása a megismeréssel és a felvilágosodással szemben a hamisítás gyanúját veti fel. Hiszen Nietzsche filozófiája éppen Rorty azon véleményének kitűnő ellenpéldája, hogy *nem létezik* nem metafizikus felvilágosodás vagy „igazság”. Ha ez a filozófiai alternatíva valóban nem létezne, nem mondhatná a metafizika végét kijelentő filozófus, hogy: (így) „...vihetjük ismét tovább a felvilágosodás zászlaját - a zászlót, amin három név áll: Petrarca, Erasmus, Voltaire.” (Nietzsche, 2000, 26.)

V.

Az emberi személyiséggel kapcsolatban van még egy pont, ahol az alapvázlat szerint Rortynak „nem kellene” Nietzschétől eltérnie, itt viszont kimondva megteszi, mégpedig az autonómia kérdésében a Freuddal való összehasonlítás során.

„Freudot hasznosabbá és érdekesebbé teszi Nietzschénél, hogy ő nem utalja az emberiség nagy többségét a halandó állatok sorába. Ugyanis Freudnak a tudattalan fantáziával kapcsolatos leírása megmutatja, miként tekinthetünk minden egyes emberi életet költeménynek - vagy pontosabban, egyetlen emberi élet sem annyira meggyötört a szenvedés által, hogy képtelen lenne megtanulni egy nyelvet, sem annyira nincs elmerülve a fárasztó munkában, ne lenne elég szabad ideje létrehozni egy önleírást.” Majd utal Rieffre, miszerint: „Freud demokratizálta a zsenit...” (Rorty, 1994, 53. old.)

Lehet, hogy Nietzsche „tömegnek” gondolja az emberek többségét, de vajon Freud mondja-e, hogy az emberek nagy része autonóm? Még Rorty sem mond ilyet semmiféle felbuzdulá-

IRODALOM

sában, sőt: „Az autonómia nincs meg minden emberben, és így a társadalom sem tudja felszabadítani azáltal, hogy megszűnik az emberek elnyomása.” (Rorty, 1994, 84. old.). Ez a mondat mintha visszalépés volna a zseni demokratizálásához képest. Azt viszont Nietzsche nem állítja, hogy bizonyos emberek eleve ki lennének zárva az autonómak vagy kiválasztottak esetleges szűk csoportjából. Nem lehet számlájára írni azt a (kissé közhelyes) zseni-fogalmat, amelyet demokratizálni kellene-lehetne. Gondoljunk csak a Zarathusztra elejére:

„Amikor Zarathusztra a legközelebbi városba ért, (...) népes gyülekezet talált a vásártéren: mert a népet azzal kecsegtették, hogy majd egy kötélháncost láthat. És Zarathusztra így szólott hozzájuk: Az emberfölötti embert hirdetem néktek. Az ember olyasvalami, amit fölül kell múlnunk. Mit tettetek érte, hogy fölülmúljunk? Ez idáig minden élőlény alkotott valami magán túlit: ti meg e nagy dagály apálya akartok lenni, és inkább visszasüllyednétek az állathoz, semhogy felülmúlnátok az embert? ...” (Nietzsche, 1972, 3.)

Tehát az ember meghaladását mindenki számára meghirdeti, bármilyen nehéz feladat is ez. Szimbolikus a Zarathusztra alcíme is: Könyv mindenkinek és senkinek... Nem pedig: Könyv a kiválasztott keveseknek.

A különbség a három gondolkodó véleménye között tehát nem azokban a kérdésekben van, hogy minden ember *autonóm-e*, vagy minden ember *autonóm lehet-e*. A különbséget, ami miatt Rorty érdemesnek találta, hogy ne Nietzsche véleményét fogadja el, abban látom, hogy Nietzsche véleményéből nem lehet nem kihallani az emancipatórikus felhangot. Mindenkinek *meg kell haladnia önmagát*, fel kell emelkednie - mondja. Rortynak erre nincs szüksége, ez túlságosan is a felvilágosodást idézi. Ezért használ fel más szerzőt arra, hogy a nietzschei önmagát megalkotó-újraleíró ember lehetőségét elhelyezze a társadalomban.

Miért? - tehetjük fel a kérdést. Az az érzésem, hogy az átlagember, az olvasó számára élezi ki az autonómia-felfogások közti különbséget, úgy gondolja, hogy az átlagember nem szeretné hallani azokat a számonkérő szavakat, melyeket Zarathusztra mondott a népnek. Nem akarja elszégyellni magát, hogy még nem tett semmit a „szánalmas” ember meghaladásáért. Inkább azt hallja szívesen: benned is van egy zseni, bármikor megmutatkozhat még... Rorty ki akarja mondani, kommunikálni akarja, hogy a zseni „demokratizálható”, noha annak nincs szüksége demokratizálódásra.

IRODALOM

VI.

Ezt a finom célzatosságot Rorty egész módszerének tudhatjuk be. Ő ugyanis nem a „kint” vagy „bent” létező igazság minél jobb megközelítését tűzi ki célul, ahogy ez természetesen következik is filozófiájának alapjaiból, hanem egy *a célnak megfelelő (pragmatikus) gondolkozást visz végig*. Rorty egy Auschwitz és Gulág utáni filozófiát akar kidolgozni. Legfontosabb számára, ahogy feltételezhetően mindnyájunk számára is, hogy ne történhessenek még egyszer olyan borzalmak, amilyenek századunkban megtörténhettek. Ezért szükséges, hogy a liberalizmus, noha mint minden érték, természetesen csak metafizikailag volna „megalapozható”, az első helyre kerüljön, és minden más hozzá igazodjon. A liberális demokrácia filozófiája pedig Rorty számára csak úgy képzelhető el, hogy az „igazság” és a „tudományosság” elbeszélését lezárja, és az emancipációs ideológiák alatt megingatja a talajt. És ami a gondolatmenetem szempontjából a legfontosabb, ez az, amiért Nietzsche filozófiáját a megismerés és az igazság keresésének teljes tagadása felé csúsztatja, a felvilágosodás tagadása felé, ez és az összezsúrtatott érvelés eszköz a „veszélyes” felvilágosodott racionalizmus „metafizikásítására”, annak diszkreditálására. Ezért nem számol el azzal a ténnyel, hogy a metafizikák végének kimondója egyben a felvilágosodás filozófusa volt. Elrejti a gondolkodásnak egy lehetséges és a világ mai állapotának szintén megfelelő irányát, amelynek egyik alapja éppen Nietzsche lehet.

Az egész iménti fejtegetésből egyrészt az következik, hogy Rorty igazságtalan Habermasszal, amikor kritizálja, amiért számára a „filozófia közepe a politikai filozófia” (Rorty, 1994, 100. old.). Így folytatja: „De amint a harmadik fejezetben mondtam, jobb volna, ha nem úgy gondolkodnánk a filozófiáról, mint „tudományágról”, amelynek „középponti problémái” vagy társadalmi funkciói vannak.” *Csak hogy az a filozófia, amelynek döntő részét a társadalmi kommunikációja teszi ki, és amely nem tekint mást a céljának, mint a liberális demokráciának megfelelő filozófiát vázolni, a legpolitikaibb filozófia, semmiképpen sem kevésbé politikai központú annál, amit Habermasnál kritizál.* És Rorty „Auschwitz utáni filozófiájának” explicit társadalmi funkciója van. Az idézetünkben megfogalmazott különbségből annyi maradt, hogy Rorty számára (Habermassal ellentétben) a filozófia nem tudomány.

De van egy az előzőnél fontosabb konzekvenciája is a filozófia tudatosságának és célra irányítottságának. Nevezetesen, hogy ez a tudatossága szembeállítja az összes nagy hivatkozott „ironikus-előddel”. Nietzsche, Freud és Wittgenstein is „vizsgálódó” filozófiát vagy tudományt műveltek. Vizsgálódásaik személyiségről, nyelvről, az emberi értékek történetéről

IRODALOM

Rorty számára fontosak és hasznosak. Kis pátosszal hangsúlyozhatnám a megszállottságukat, hogy minél több tévedést lehántsanak a gondolkodásunkról, hogy „felhozzanak” valami fontosat és használhatót a további gondolkodás számára, anélkül, hogy azt gondolták volna, hogy a „természet-anya igazi természetéhez” kerültek közelebb. Csakhogy Rorty filozófiájában alig ha találunk leíró filozofálást, sőt ezt az irányt általában is elveti, az „irodalomkritikát” előtérbe helyezve mindenféle tudományossággal-megismerési igénnyel szemben. Paradoxnak érezhetjük, hogy egy szájjal hirdeti ezen három leíró-vizsgáló tudós örökségét és a leíró-vizsgáló tudomány érdektelenségét. Számára minden igazságkutatás metafizika, ami transzcendens, isteni igazságokkal való kapcsolatteremtésnek akarja magát beállítani. Filozófiájának kontrasztját az érdek nélküli, önmagát mindig megkérdőjelező igazságkereső kutatással szemben a következő igen ideillő Nietzsche-idézet mutatja:

„Békebontó a tudományban. - A filozófia akkor vált ki a tudományból, amikor feltette a kérdést: melyik a világnak és az embernek az a megismerése, amelyiknél az ember a legboldogabban él? Ez a szókratészi iskolákban ment végbe: a boldogság szempontjának a bevezetésével kötötték el a tudományos kutatás vérereit - és még ma is ezt teszik.”
(Nietzsche, 2000, 7.)

VII.

E filozófia célra irányítottságának gyakorlati következménye a társadalomkritika és általában a társadalmi problémák felvetésének teljes hiánya.

„A mi szemszögünkből a liberális politika számára egyedül az (...) fontos, hogy (...) bármi legyen is a szabad véleménycsere eredménye, „igaz”-nak vagy „jó”-nak kell tartanunk - hogy ha gondoskodunk a politikai szabadságról, akkor az igazság és a jószág gondoskodni fognak magukról. A „szabad” itt nem „ideológiamentes” jelent, hanem egyszerűen azt a szabadságot, ami megvan, ha a sajtó, a jogszolgáltatás, a választások és az egyetemek szabadok, ha a szociális mobilitás gyakori és gyors, ha az írástudás általános, ha a felsőfokú oktatás elterjedt, ha a béke és a jólét elegendő szabadidőt biztosít ahhoz, hogy egy csomó különböző embert meghallgassunk, és elgondolkozzunk azon, amit mondanak.” (Rorty, 1994, 104. old.)

IRODALOM

Eldorádó tehát közel van, pusztán azt a gondolatot kell kiverni az emberek fejéből, hogy valaki birtokolhatja „az igazságot”, a többi már megy magától. De vajon reális-e egyre nagyobb szelídséget elvárni a társadalomtól, ha nem tartjuk fontosnak, hogy tagjai túlságosan gondolkodjanak, vagy hogy elérjék a társadalmukat létrehozó kultúra egy alapvető szintjét, csak azt, hogy maradjanak békén? És ami még fontosabb: komolyan gondolja-e a szerző, hogy egy ideológiakritikai eszköz elég lehet a társadalom problémáinak megoldására, a szegénységre, az alkoholizmusra, a leszakadó világra, a környezetszennyezésre és az összes többire, amit kívülről tudunk?

VII.

Összefoglalva vizsgálódásaim eredményét: Rorty filozófiáját antimetafizikus, „Auschwitz utáni” illetve „a kommunista veszély utáni” filozófiának ismertem meg, amely mindent el akar követni a társadalmi kegyetlenség megszüntetésére. Ezt olyan úton teszi, amelyen le kell mondania a vizsgálódó társadalomkritikus filozófiáról és a tudományról, mert úgy véli, hogy az emberekben még mindig élő metafizikus gondolkodási beidegződések nem tüntethetők el a tudomány segítségével. A tudomány elhomályosíthatja ugyan a metafizikát, de az emberekre ennek nincs elég erős hatása, részint mivel a metafizika alóli emancipáció a tudomány „jobbantudó”, arrogáns gesztusát is kitermeli, részint mivel a felszabadulás „metafizikai úrt” hoz (igaz, talán nem örökké). Tehát Rorty szerint az ember képtelen békésen megoldani saját maga tudományos átnevelését, ahogyan azt Nietzsche remélte volna (Nietzsche, 2000, 27.). A meghaladott de a társadalomban mégis szívósan újratermelődő metafizikus beidegződések elleni eszközként a vélemények és szótárak igazságainak teljes összehasonlíthatatlanságát hirdeti. Elég, ha elfogadják az emberek, hogy minden vélemény kialakulása úgyis esetleges, és egyik sem jobb a másiknál, és akkor már egyik nevében sem lehet erőszakos uralomra törni, kizárólagos igazságra számot tartva. Ettől ugyan az emberek nem lesznek okosabbak, de béke lesz. És hogy ezzel a gesztussal a tudomány is zárójelbe van téve, az nem hátrányos a cél szempontjából, ha maga a cél nem is ez volt.

Számomra ez az út nem esik túlságosan közel a tiszta intellektuális lelkiismerethez, annál is inkább, mert a meggyőzéshez némi finom hamisításra és csúsztatásra is szükség van.

Mellesleg pedig: ezen okok miatt válik egy látszatra Nietzschéhez igen közel álló filozófia észrevétlenül annak ellenkezőjévé. És ez volt a dolgozat tárgya.

IRODALOM

Irodalomjegyzék

- Nietzsche, Friedrich (1972): Így szólott Zarathusztra. Könyv mindenkinek és senkinek. in: *Válogatott írásai*. Gondolat kiadó, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich (1996): *Adalék a morál genealógiájához*. Holnap kiadó, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich (1997): *A vidám tudomány*. Holnap kiadó, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich (2000): *Emberi, túlságosan is emberi*. Szukits kiadó, Szeged.
- Rorty, Richard (1994): *Esetlegesség, irónia, szolidaritás*. Jelenkor kiadó, Pécs.

KRÓNIKA

2000. február- 2000. augusztus *

2000. február 8. Nyitómulatság és előadás - György Péter: E-topia

2000. február 14. „Csak, hogy mindenki tudja, lemondott a Palánkai, új rektor április-májusban, talán a Chikán.” Ezzel párhuzamosan Kacsá beteg (a KOB-news által rögzített fontos adalék).

2000. február 16. „farsang, tessék beöltözni, a Rajk pincében lesz. 8:45-től”

2000. február 21. Kacsá meggondolatlan elírása, bizonyos „egyébb szakszövegek” kapcsán, utat nyit a kollégium kritikai nyelvészeti potenciáljának felszabadulásához.

2000. február 21. Csorba Gergő meglovagolva a divathullámot szintén lemond, FEB-es tisztségéről.

2000. február 22. Szabó István: Beszélgetés A napfény íze című film kapcsán

2000. február 28. Hanniker Sára kilép a kollégiumból (hogyan az előzetes lemondások mennyire befolyásolták döntését az mind a mai napig talány).

2000. február 29. Kozma Ferenc: Kinn vagy benn?

2000. március 1. Indul a Jancsó Miklós filmklub, szerdánként életre hívja: GB.

2000. március 4-5. Látnoki képességekről tanúságot téve fehérre festjük a klubot. (Fantom menace 1.)

2000. március 6. Új és rettegett intézmény bevezetése: Tekes Tartozások Után Számított Büntetőkamat.

2000. március 7. Kóczyán Péter: Újságírás ma

2000. március 14. Csorba Gergő e napon veti fel egy új lista létrehozásának lehetőségét, mondván „...ezen mehetne a nyelvművelőverseny vagy az allando szexviccek. Javasolom erre a texemet/tek.bke.hu címet...”. Hosszas elvi vita kezdete.

2000. március 14. Láncki András: A politikai filozófia reneszánsza a XX. Században

2000. március 15. A tekések nagy része Budapest utcáin kergeti a forradalom emlékét, s ezért csak kevesen mennek kirándulni.

* A kollégium történetének racionális rekonstrukcióját szolgáltatta: *Koltay Gábor*

KRÓNIKA

2000. március 21. Galántai Zoltán: Operációs rendszerváltás

2000. március 23. Az első [texemet] megjelölésű levél a teklistán.

2000. április 1. E hónap az atomkemény szakmaiság jegyében zajlik. (Lásd ápr. 7-25.)

2000. április 3-10. Ez a hét más mint a többi: tekhét – *többet, mindent, mást...*

2000. április 4. Yehuda Elkana: Az egyetemek jövője - a jövő egyetemei

2000. április 6. Tűzvédelmi riadó sikeres végrehajtása, biztonságilag újra megfelelőnek minősített a kollégium. (Fantom menace 2.)

2000. április 7. A *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban* első rendezvénye:

Braun Róbert: A reprezentációról

Neményi Mária - Braun Róbert - Elekes Irén - Orsós Jakab László - Pálfi

Balázs – Szűcs Gábor - Vadászi Bálint: Kerekasztalbeszélgetés a médiáról

2000. április 7-8-9. Weiss János mesterkurzusa – A frankfurti iskola harmadik generációja, Axel Honeth

2000. április 11. 19:00 Palló Gábor: Virtuális egyetem Magyarországon

2000. április 11. 19:00 Szövényi Zsolt: Integráció után

2000. április 12. 19:00 Hideg Éva - Nováky Erzsébet: Új tudományos felfogás és Közgazdaságtan

2000. április 12. 19:00 Gáspár Pál - Blahó András - Kerekes Sándor - Szántó Zoltán: Kerekasztal beszélgetés a BKÁE stratégiájáról

2000. április 14. 15:00 Forray R. Katalin: A oktatás kisebbségi vonatkozásai

2000. április 14. A *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban* második rendezvénye:

Kemény Vagyim - Forray R. Katalin - Perlusz Andrea - Takács Mária -

Thun Éva: Kerekasztalbeszélgetés az oktatásról

2000. április 25. Ripp Zoltán: A szociáldemokrácia állásáról

2000. április 27. A félévre oly jellemző válsághangulatú nagykoli - gyűlések egyike, melyen felemerül az épület eladásának lehetősége is. (Szolidaritáscsőd az egyetemmel.)

2000. április 28-30. Bevonótábor, Érd-simonpuszta – Celebrity Death Match: Horn vs. Orbán.

KRÓNIKA

2000. április 31 – május 1, 2. Boros János mesterkurzusa – A demokrácia filozófiája

2000. május 5. *A Perspektívák egy tágra zárt társadalomban* harmadik rendezvénye:

Kertesi Gábor: Közgazdaságtan és diszkrimináció

Csongor Anna - Kollonay Csilla - Könczei György - Lévai Katalin -

Zalabai Péterné: Kerekasztalbeszélgetés a munkavállalásról

2000. május 9. Chikán Attila: A Közgáz tíz év múlva (Cseh Tamás: „csak tíz év múlva ne ez a dal legyen...”)

2000. május 12. *A Perspektívák egy tágra zárt társadalomban* negyedik rendezvénye:

Halmi Gábor: Jog és diszkrimináció

Fitsum Alemu - Juhász Géza - Kálmán Zsófia - Morvai Krsztina - Papp

László: Kerekasztalbeszélgetés az jogról

2000. május 16. hajnal 2h. Felvételi Kogy záróakkordjai. A kollégium dinamikus növekedési pályára állt.

2000. május 16. Nyilas Mihály: A szociálpolitika paradigmaváltása (Pakkok helyett csomagok)

2000. május 19. Kakaóbuli, a nagyszámú újonnan felvett tekes látványától megijedve a kollégisták nagy része elmenekül és fociba folytatja a sokkot.

2000. július 1-2. Értékelő gyűlés a Demendy – kúriában, Balatonalmádiban. Fergetes hangulat, omladozó falak, múlt századi nemes penész.

2000. július 6-9. NYATA, elégedettség (mi szerveztük a szakmai részt), multság, közösségi életérzés. A szakkollégiumi mozgalom megújítása Kemény Vagyim programadó beszéde nyomán (TEKajövő egyétek!).

2000. július 7-11. Gyalogtúra, víz hólyag.

2000. július 10-18. Vízitúra Szentgotthárdtól Sárvárig, hajótörés a második napon (szigorúan keresztbe), víz alulról-felülről.

2000. július 31. Közös használatra Demendy Zoltán züllöttségi tesztet telepít a szerverre. A nyertes pontszám: 229, s az ezért járó fokozat: „Wow, téged még a pokol is kivetne magából, te állat!”.

**Folyóiratunk ezen számának
támogatója a
SOROS ALAPÍTVÁNY**